

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**Історичний факультет
Кафедра новітньої історії України**

**ВИБОРЧІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
(1990-2020 РОКИ)**

Магістерська робота
студента 2 курсу ОР «Магістр»
денної форми навчання
спеціальності : 032 «Історія та археологія»

Дорофєєва Артема Андрійовича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доц. **Вербовий О.В.**

КИЇВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Дорофеев А.А. Выборчі системи України: становлення та розвиток (1990-2020) Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2020. 94 ст.

Магістерська робота є спробою комплексного аналізу еволюції становлення виборчої системи в Україні шляхом вивчення нормотворчих процесів, що регулюють проведення виборів.

У роботі розглянуті основні етапи становлення та еволюції виборчого процесу парламентських, президентських та місцевих виборів за нормативно-правовими актами.

На підставі проведеного аналізу виявлені основні зміни у виборчому процесі та надані відповідні висновки і рекомендації щодо його вдосконалення.

ABSTRACT

A.A. Dorofeev «Electoral systems of Ukraine: establishment and history (1990-2020) Taras Shevchenko National University of Kyiv. 2020. 94 p.

The Master's thesis is an attempt to make comprehensive analyzing the evolution of the electoral systems in Ukraine by studying the rule-making processes governing elections.

The thesis considers the main stages of formation and evolution of the electoral process of parliamentary, presidential and local elections according to legal regulations.

The main changes in the electoral process were identified, based on the analysis, and relevant conclusions and recommendations were provided for its improvement.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ	13
1.1. Становлення виборчої системи президентських виборів (1991-1994 рр.).....	13
1.2. Еволюція виборчої системи президентських виборів (1994–1999 рр.)	20
1.3. Трансформації виборчої системи на президентських виборах в Україні (1999 – 2004 рр.)	25
1.4. Зміни у виборчому процесі президентських виборів (2004–2019 рр.)	. 32
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ	40
2.1. Становлення системи парламентських виборів (1990–2004 рр.)	40
2.2. Трансформації системи парламентських виборів (2005-2020) рр.....	47
РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ.....	56
3.1. Становлення системи місцевих виборів (1990-2004)	57
3.2. Еволюція виборчої системи місцевих виборів (2005-2020 рр.)	68
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78
ДОДАТКИ.....	92
<i>Додаток 1. Стадії та типологія виборчого процесу.....</i>	<i>93</i>
<i>Додаток 2. Циклічність виборчого процесу.....</i>	<i>94</i>

Перелік умовних скорочень

- БВО – багатомандатний виборчий округ.
- ВД – виборча дільниця.
- Виконком – виконавчі комітети місцевих рад.
- ВКУ – Виборчий кодекс України
- ВР АРК – Верховна Рада Автономної Республіки Крим
- ДВК – дільнична виборча комісія
- ЄВО – єдиний загальнодержавний виборчий округ
- ЗВО – закордонний виборчий округ
- КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України
- КСУ – Конституційний Суд України
- НПА – Нормативно-правовий акт
- ОВК – Округна виборча комісія
- ОВО – одномандатний виборчий округ
- ОМС – орган (органи) місцевого самоврядування
- ОТГ – об’єднана територіальна громада (об’єднанні територіальні громади)
- ТВК – Територіальна виборча комісія
- ТВО – територіальний виборчий округ
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
- ЦВК – Центральна виборча комісія
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ВСТУП

Історія України – це шлях боротьби за свободу і демократію. Боротьби за самостійну державність, свободу кожної людини-громадянина, її прав та можливість їх реалізації, демократію, як спосіб функціонування державних інституцій, що формують публічну політику. Історично для українців демократичні цінності стали проявом самобутності та частиною національної ідеї, в пошуках якої український народ, виборював незалежність протягом усієї тисячолітньої історії.

Однією із важливих засад демократичних цінностей є волевиявлення народу – надання широкого мандату довіри представникам, що здійснюють публічне управління від імені народу, або вибір шляху – прийняття рішення усією громадою щодо питань подальшого розвитку держави і суспільства.

Можливо, саме українці перейняли у давніх греків або римлян цю історичну традицію народного волевиявлення. Наші пращури вирішували важливі питання на боярських радах та радах дружини. Саме віче стало одним із головних проявів тодішньої демократії – влади народу. За козацьку добу, прабатьки української нації розробили курінну, січову та загальнодержавну демократію Війська Запорізького. Українці боролися, за право волевиявлення у Речі Посполиті, Австро-Угорській та Російській імперіях. Боролися за часів Української революції, більшовицької окупації і Радянського Союзу. Українці стали рушіями змін в роки «перебудови», розпаду СРСР та найголовніше – в момент відновлення української незалежної держави.

Постійна зміна виборчих систем, реформування виборчого законодавства за роки незалежності стали свідченням пошуку ефективної виборчої системи.

Сучасні трансформаційні перетворення, які відбуваються в Україні, є важливим етапом розвитку публічного управління, його еволюції та

становлення прийнятного інституту органів державної влади. Важливою складовою формування цього інституту і вироблення ефективної політики управління є саме виборчий процес у представницькі органи.

Особливо актуальним це питання стало із започаткуванням у 2014 році реформи децентралізації, реформи державної служби та, звісно, виборчої реформи в Україні. Відтак, на сьогодні надзвичайно важливо сформувати нову виборчу систему, яка відповідатиме вимогам реформи. Спираючись на досвід європейських країн та зіставляючи стан і розвиток української законодавчої бази як основного джерела видозміни виборчого процесу, є важливим дослідження історії та еволюції його становлення. Врахування попереднього досвіду дозволить уникнути повторення помилок при проведенні чергової реформи виборчої системи в Україні. Виборча реформа несе в собі позитивні, а головне ключові зміни – побудова системності публічного управління і адміністрування у виборчому процесі, можливості вдосконалення чинного законодавства і контролю за його дотриманням.

Об'єктом дослідження магістерської роботи є суспільно-політичні процеси в Україні за роки незалежності.

Предметом дослідження є нормативно-правові документи, які визначають виборчі системи та регулюють виборчий процес в Україні.

Мета дослідження полягає в аналізі особливостей становлення та розвитку виборчої системи в Україні у 1990-2020 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати особливості становлення виборчої системи в Україні;
- прослідкувати основні зміни виборчого процесу та законодавства, що його регулює;
- дослідити нормативно-правову базу проведення виборів Президента України;

- проаналізувати еволюцію виборчого законодавства для обрання депутатів до Верховної Ради України;
- розкрити особливості виборчої системи до органів місцевого самоврядування

Хронологічні рамки охоплюють період з 1990 до 2020 років. Нижня межа обумовлена першими демократичними виборами до Верховної Ради УРСР (Верховна Рада України I скликання) у березні 1990 р. Верхня межа дослідження – останні проміжні вибори до Верховної Ради України IX скликання у березні 2020 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють адміністративно-територіальні межі України з урахуванням адміністративно-територіального поділу – 24 областей, Автономної республіки Крим, міст державного значення Києва та Севастополя.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному дослідженні змін в нормативно-правовій базі, що регулює проведення виборів, управління та забезпечення виборчого процесу в Україні. Здійснено дослідження Виборчого кодексу України, а також визначені перспективи впровадження в Україні електронних виборів.

Історіографія дослідження становлення виборчої системи представлена працями таких вітчизняних науковців як: Н. Богашева, Г. Зеленько, Ю. Ключковський, Л. Кочубей, Н. Мяловицька, Ю. Остапець, О. Петришин, М. Примуш, А. Романюк, М. Ставнійчук, Ю. Шведа та ін.

Досліджуючи системи принципів виборчого права, їх зміст і роль для галузі виборчого права та імплементації, вагомий вклад зробив Ю. Ключковський [76; 77, с.132]. Правові аспекти регулювання принципів демократичності виборчого процесу вивчав М. Бучин, який у своїх роботах визначив основні засади проведення такого процесу в Україні [69]. Також

М. Бучин та І. Федорій дослідили проблему вибору оптимальної виборчої системи в Україні [68]. Ю. Левенець у своїх працях вивчав чинники впливу виборчого процесу на кандидатів [82].

Проблематика теорії виборчих систем широко представлена в працях Р. Балабанова. Автор виклав основи теорії виборчої системи у порівняльному аналізі країн Європи та СНД. Виборча система розглядається ним як комплекс політичних інститутів. Також ним подано аналіз електорального досвіду парламентських виборів незалежної України. Б. Райковський, в свою чергу, провів ґрунтовний аналіз виборчого процесу в контексті методів політичної науки [90]; Л. Костецька, займається вивченням та аналізом типів виборчих систем країн світу для подальшої можливості оптимізації інституту виборів в Україні [81].

Питанням президентських виборів займалися такі дослідники як: К. Турчинов [83], який акцентував увагу на законодавчій базі виборів президента України та В. Нестерович [75], який охарактеризував особливості усіх виборів, що були проведені в Україні з початку Незалежності.

Парламентські вибори займають чільне місце в працях Н. Яковлевої [73], яка глибоко дослідила типи виборчих систем на прикладі виборів народних депутатів в сучасній Україні. Вона виокремлює переваги та недоліки кожної з виборчих систем. Також значний вклад у дану проблематику зробили Ю. Якименко та Ю. Шведа [97]. Окремі аспекти парламентських виборів досліджували М. Кармазіна, Т. Бевз, В. Яремчук, Й. Зуйковська та О. Рибій [65]. Важливим досягнення у вивченні діяльності політичних партій у виборчому процесі зробили О. Валевський, О. Висоцький, П. Когут, Я. Яремчук та ін. [87]

Проблематику місцевих виборів дослідила О. Ковальчук, яка розглядає місцеві вибори скрізь призму Закону України «Про місцеві вибори» [68].

Окрему підгрупу становлять науковці, що вивчають проблематику функціонування виборів на місцевому рівні в контексті порівняльного аналізу з іншими країнами світу. Зокрема, увага муніципальної виборчої системи закордоном була приділена в працях О. Батанова, А. Селиванова, М. Ставнійчука та П. Ворона [60]. Останній аналізує електоральні процеси в країнах Східної Європи акцентуючи на моментах, які зможуть сприяти модернізації інституту виборів в Україні. У колективній монографії, присвяченій дослідженню політичної системи України, науковці, під керівництвом Ф. М. Рудича, приділили увагу і аналізу інституту виборів [77]. Не менш актуальною в контексті досліджень еволюції виборчої системи в Україні є праця наукового колективу під керівництвом Ю. С. Шемшученка, у якій висвітлено сутність і значення парламентаризму, розкриваються його витoki, особливості становлення і розвитку представницьких органів державної влади в Україні, а також проведення та результати виборів депутатів Верховної Ради України [84].

Окремі питання встановлення інституту президентства в Україні знайшли своє відображення у працях М. Зелінської [62], М. Кармазіної [64;65], О. Чернишевич [86].

Потрібно також відзначити доробок Н. Богашевої, яка дослідила еволюцію виборчого законодавства і виділила основні віхи його становлення [57]. Не менш важливим для науки стало дослідження участі громадян у виборчому процесі, яке провела Н. Хома [85]. Проблему реформування виборчої системи, зокрема відкритих виборчих списків досліджували Д. Ковриженко, С. Савелій та Ю. Шліпова [60].

Аналіз існуючої історіографії засвідчує, що, при всьому розмаїтті праць політологічного, правознавчого, соціологічного та історичного спрямування, на

сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження еволюції виборчої системи в Україні.

Джерельну базу магістерської роботи складають нормативно-правові акти, які регулюють вибори Президента України (з урахуванням всіх викладених редакцій), вибори Верховної Ради України (з урахуванням всіх викладених редакцій), місцевих виборів (з урахуванням всіх викладених редакцій), законодавства, що регулює діяльність Центральної Виборчої Комісії та Державного реєстру виборців. Нормативно-правові документи дозволяють висвітлити особливості виборчого процесу в Україні в різні періоди, з'ясувати механізм забезпечення виборів глави держави, депутатів парламенту та місцевих органів самоврядування.

Важливою складовою джерельної бази за темою дослідження є неопубліковані документи, які зберігаються в державних архівах України. Їх умовно можна поділити на дві групи. Першу представляють документи державних органів влади різних рівнів, а другу – документи політичних об'єднань як представників громадянського суспільства, що беруть активну участь у виборчих процесах в нашій державі.

Відтворити історію виборчого процесу в Україні за період незалежності дозволяють документи, що зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – Центральної виборчої комісії (№ 5225), Верховної Ради України (№ 1, зокрема щодо виборів – в описі № 28). Особливо цінним є комплекс документів, що створювався в ЦВК або ж надходив до неї в ході проведення виборів: протоколи засідань [1], стенограми [2], протоколи про підрахунок голосів виборців, протоколи окружних виборчих комісій скарги, а також інша виборча документація, в тому числі й документи політичних партій, що брали участь у виборах [3].

Додатковим, але не менш цінним джерелом для вивчення досліджуваної проблематики, є документи політичних партій, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Зокрема, в цьому архіві формується комплекс фондів загальноукраїнських політичних сил, що діяли і діють в нашій державі та є активними учасниками суспільно-політичних процесів, у тому числі й виборів, починаючи з 1990 р. Серед них документи Народного Руху України від 1989 р. (фонд № 270), Української республіканської партії від 1990 р. (№ 271), Демократичної партії України від 1990 р. (№ 272), Соціалістичної партії України від 1991 р. (№ 328), Республіканської християнської партії від 1997 р. (№ 318) та ін. За документами окремих політичних партій опубліковано збірники, в яких відтворено основну діяльність політичної сили, в тому числі надзвичайно важливу її складову – участь у виборчому процесі [100].

Серед документів з основної діяльності цих партій є матеріали про їхню участь у виборчих процесах – до Верховної Ради України та місцевих рад, а також про участь їхніх кандидатів у виборах Президента України. Це, передусім, ухвали та заяви центральних органів партії щодо участі у виборах, протоколи засідань цих органів, які приймали таке рішення, програми та виборчі платформи партії чи її окремих кандидатів тощо.

На особливу увагу дослідників суспільно-політичної історії сучасної України заслуговує колекція агітаційних документів про вибори в Україні, починаючи від 1994 р. (фонд № 332). До фонду, сформованого за хронологічним принципом відповідно до проведених виборів, увійшли окремими справами документи політичних партій та блоків, кандидатів на пост Президента України, кандидатів у депутати Верховної Ради України та кандидатів у депутати Київської міської ради і районних рад м. Києва. У них зосереджені передвиборчі програми, брошури, буклети, агітаційні випуски

газет, листівки та виборча атрибутика (кишенькові календарі, наліпки, плакати тощо). Події «Помаранчевої революції», пов'язані з виборами Президента України 2004 р., відображені в документах, зібраних в окремий фонд за № 327. За ними, наприклад, можна дізнатися про діяльність партій і агітаційну складову [4], проаналізувати виборчу документацію [5] переглянути агітаційні матеріали президентських виборів [6].

Як бачимо, наявна в архівах джерельна база та оприлюднені нормативно-правові акти є достатньо повними для дослідження та розуміння важливих складових виборчого процесу в Україні. Опрацьовані документи дозволяють виконати поставлені завдання та реалізувати мету дослідження.

Методологічними засадами магістерської роботи стали загальноприйняті принципи історичного дослідження, а саме принципи історизму, об'єктивності, комплексності, опори на історичні джерела. Під час написання магістерської роботи застосовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, використовувалися загальнонаукові методи класифікації, узагальнення, аналізу і синтезу, аналогії. Спеціальноісторичні методи історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, актуалізації, статистичний та інші дозволили виконати поставлені завдання дослідження.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Становлення законодавства України про вибори розпочинається за перших демократичних виборів депутатів до представницьких органів Радянського Союзу. Так, беручи у спадок таке виборче законодавство, Україна активно розпочинала впровадження міжнародних стандартів і вдосконалення чинної законодавчої бази. Цікавою особливістю України серед інших пострадянських країн є проблема стабільності виборчого законодавства: практично кожні вибори народних депутатів України та місцевого самоврядування відбуваються за новим законодавчим актом. Таке явище, з одного боку, є впливом владних еліт і намаганням створити оптимальну систему для переобрання, а з іншого – проявом еволюції українського виборчого права.

Для більш чіткого усвідомлення становлення та розвитку виборчої системи в Україні, слід мати широке розуміння еволюції виборчого законодавства, яке зазнавало змін на президентських виборах, парламентських та місцевих виборах.

1.1. Становлення виборчої системи президентських виборів (1991-1994 рр.)

Виборчий закон з виборів Президента України є найбільш стабільний в законодавчій базі нашої держави. Основні зміни, які зазнавало законодавство полягали у вдосконалення системі виборів, виборчого процесу та встановлення результатів виборів.

Перші вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р. за законом, що був прийнятий 5 липня 1991 р. і мав регулювати обрання Президента УРСР [45]. У зв'язку із проголошенням Україною незалежності і

відповідно до Постанови Верховної Ради УРСР [46], якою було призначено загальнореспубліканський референдуму на дату, що раніше була визначена для проведення перших виборів Президента Української РСР. Вибори Президента УРСР, які власне були призначені на 1 грудня 1991 р. проводилися у відповідності до норм, встановлених у законі, який регулював такі вибори і був прийнятим першим. Функції виборчої комісії з організації, підготовки та проведення виборів покладалися на Центральну виборчу комісію з виборів депутатів Верховної Ради УРСР [24].

Законодавчо встановлено, що вибори Президента УРСР проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування [24, ст.1]. Загальне виборче право є, по-суті, реалізацією громадянами свого волевиявлення або принципу здійснення «народного суверенітету». Часто поняття «загального виборчого права» підмінюють поняттям «загальних виборів», що у свою чергу є неправильним, оскільки: «загальне виборче право» – є характеристикою (суб'єктивного) виборчого права, а «загальні вибори» – характером [67, с.132].

У пункті 1.1 Кодексу належної практики у виборчих справах, зазначено, що «загальне виборче право» означає можливість усіх громадян обирати та бути обраним. Водночас реалізація такого права є суб'єктивною і обмежується певними виборчими цензами: вік, умови проживання, володіння мов, грошова застава, тощо [69, с.143 – 176, с. 144].

Принцип прямого виборчого права відноситься до міжнародних стандартів виборів, однак він не зафіксований ні в Загальній декларації прав людини, ні у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, ні у Декларації про критерії вільних і чесних виборів, ні в Першому протоколі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Перелічені

документи є одними із основними засадничими міжнародно-правовими актами громадянських прав і свобод, однією з яких є виборче право в цілому [67, с.499].

Норма прямих виборів зазначається одним із п'яти принципів виборчого права Кодексу належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії, при цьому, не розкриваючи детального змісту поняття «прямих виборів» («direct elections») [69, с.143 – 176].

Рівне виборче право являє собою декілька понять. Принцип полягає у застосуванні рівного виборчого права – тобто, усі громадяни, що мають право голосу мають однакове право і рівносильний голос. Також, рівне виборче право – це право рівних можливостей на виборах [87, с.149; 55, s.209].

Важливим аспектом у проведенні перших виборів президента стало питання відкритості і гласності. Вперше у такому широкому розуміння, закон дозволяв присутність на засіданнях виборчих комісій народних депутатів, представників політичних партій, громадських об'єднань і рухів, трудових колективів, колективів професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах, органів державної влади, довірені особи кандидатів у Президенти, представники ЗМІ [24, ст.4].

Для територіальної організації виборів законодавчо унормовано поділ України на 27 виборчих округів. Відповідно адміністративно-територіального поділу: округи в областях, Автономній Республіці Крим Української РСР та містах державного значення – Києві і Севастополі [24, ст.7; 43].

Виборчі дільниці утворювалися так, щоб рівномірно розділити виборчий округ. Окрім цього, було передбачено утворення дільниць у військових частинах, які входять у межі ТВО. Спеціальні виборчі дільниці утворюються в лікарнях та інших стаціонарних лікувальних закладах; закордоном у місцях

перебування громадян, розташованих у важкодоступних районах; а також на судах, які перебувають в день виборів у плаванні [22].

Систему виборчих комісій, яку очолювала Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів Української РСР і підпорядковувала окружні виборчі комісії по виборах народних депутатів Української РСР та дільничні виборчі комісії, утворені в межах виборчих дільниць. Окружні виборчі комісії утворювалися у складі 9-15 членів. Дільничні виборчі комісії формувалися у складі 5-19 осіб, не пізніше ніж за 45 днів до дня виборів. Особливості порядків утворення та повноважень виборчих комісій встановлювалися іншим законом [22, ст.25 – 26].

Списки виборців на виборах Президента Української РСР створювалися так само в порядку, визначеним законом про вибори народних депутатів. При цьому, норма закону [22, ст.9] включала можливість зміни місця голосування виборця. Під місцем голосування виборця слід розуміти виборчу дільницю до якої приписана адреса реєстрації місця проживання виборця.

Право висування претендентів у кандидати в президенти належало політичним партіям, громадським об'єднанням, рухам в особі їх республіканських органів, трудовим колективам, колективам професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовцям з числа громадян УРСР по військових частинах в порядку, закріпленім у законі про вибори депутатів. Вище перелічені установи були суб'єктами висування претендентів у кандидати. Також, визначалося право на самовисування кандидатів. Партії, громадські об'єднання і рухи повинні пройти реєстрацію у Центральній виборчій комісії з питання права представляти, а отже і висувати кандидата. Також було встановлено норму висування – не більше 1 кандидата від однієї організації [24, ст.10].

Для реєстрації у кандидати в Президенти, висунуті претенденти були зобов'язані збирати щонайменше 100 тис. підписів виборців. Дана процедура була передбачена Законом Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми».

Центральна виборча комісія зобов'язувалася забезпечити усіх кандидатів необхідною кількістю підписних аркушів. В свою чергу, претенденти в кандидати мали право на вільне їх тиражування. Підписні листи видавалися в окружних виборчих комісіях. Особа, яка збирала підписи на підтримку одного з претендентів у кандидати зазначала в підписному листі відомості про себе і кандидата. Цікаво, що у одному підписному листі мали бути підписи лише виборців з одного населеного пункту [24, ст.11]. Здавалися і реєструвалися підписні листи в окружні виборчій комісії, яка після перевірки достовірності підписів, направляла їх у Центральну виборчу комісію. Окружні виборчі комісії були зобов'язані на вимогу кандидата надавати інформацію про кількість підписів.

Реєстрація кандидатів відбувалася протягом трьох днів з моменту прийняття Центральною виборчою комісією документів від кандидата: протоколу про висунення претендента на кандидата в Президенти Української РСР, протоколу про результати збирання підписів громадян на підтримку кандидата в Президенти, заяви кандидата в Президенти про згоду балотуватися, а також про відсутності документів, що підтверджують його недієздатність. Також, були встановлені обмеження у частині заборони входження кандидатам до складу виборчих комісій [24, ст.11].

Важливим аспектом у веденні виборчої кампанії була діяльність довірених осіб кандидатів, які за своїми функціями допомагали кандидату в проведенні кампанії, проводили агітаційні заходи, представляли його інтереси у

взаємовідносинах з державними і громадськими органами, виборцями, а також у виборчих комісіях [24, ст.13].

Кандидатам гарантувалося рівне право на використання засобів масової інформації на території Української РСР [24, ст.22]. Зареєстрованим кандидатам в Президенти на час проведення агітаційних заходів надавалася можливість звільнення від обов'язків із збереженням середньої заробітної плати за місцем роботи за рахунок коштів, що виділялися на проведення виборів. Пізніше, ця стаття була доповнена такою самою нормою в частині зареєстрованих довірених осіб кандидатів у Президенти Української РСР. Також кандидатам надавалося право безкоштовного проїзду всіма видами пасажирського (за винятком таксі) транспорту в межах території Української РСР.

Важливим є те, що кандидати та їхні довірені особи не могли бути звільнені з роботи або переведені на іншу посаду без їхньої згоди під час виборів. Окремо, кандидати не притягувалися до відповідальності, бути арештованими або затриманими без згоди Центральної виборчої комісії [24, ст.14].

Форму та текст виборчого бюлетеня з виборів Президента Української РСР затверджувала Центральна виборча комісія. У виборчий бюлетень включаються в алфавітному порядку всі зареєстровані кандидати на посаду Президенти. Стосовно мови виборчих бюлетенів встановлювалася диспозиція відсильної норми права в частині друку бюлетенів згідно вимог Закону. При цьому, варто зазначити, що у вищезгаданому Законі не зустрічається норми, яка встановлює друк бюлетенів на виборах Президента УРСР; єдина подібна норма зазначена де установлено, що мовою діловодства під час виборів депутатів до Верховної Ради УРСР та Верховної Ради СРСР є республіканська – українська мова [42, ст.16].

Встановлення результатів виборів здійснювалося Центральною виборчою комісією не пізніше як у семиденний строк з дня виборів на підставі протоколів окружних виборчих комісій. Обраним Президентом вважається той кандидат, який мав відносну більшість голосів, тобто таку більшість яка становила більше половини усіх голосів виборців, що взяли участь у виборах. При цьому, важливим є те, що у разі участі на виборах менше половини усіх виборців, що мають право голосу – вибори визнаються такими, що не відбулися.

Недійсність виборів в цілому, або окремо по округах, встановлювалася за умов, якщо у ході виборів або при підрахунку голосів порушення, які вплинули на підсумки голосування. Таке рішення мала виносити Центральна виборча комісія із правом кандидатів на оскарження до Верховного Суду Української РСР у строк не більше одного місяця з моменту прийняття відповідного рішення [24, ст.17].

Закон окремо визначено, що повторне голосування призначалося у випадку необрання жодного з кандидатів, якщо у виборчому бюлетені їх включено більше двох осіб; за умови зняття одного з кандидатів і якщо внаслідок цього залишається один кандидат (проводилося голосування «за» або «проти» єдиного кандидата).

Для проведення повторного голосування встановлювався термін у два тижні з моменту прийняття відповідного рішення про призначення повторного голосування. За результатами повторного голосування, обраним вважався той кандидат, який набрав відносну більшість голосів або за якого більшість виборців проголосували «за», якщо він був єдиним кандидатом. Дійсність виборів повинна бути забезпечена участю у них більше 50 % виборців, внесених до списків виборців.

Важливо, що Закон містить процедуру проведення і призначення повторних виборів, які призначаються, якщо внаслідок повторного голосування

не було обрано Президента УРСР [24, ст.19]. В такому випадку, передбачено, що вибори відбуваються у двомісячний строк після основних виборів.

Таким чином, виборче законодавство, яким регулювалося проведення перших виборів Президента УРСР – Президента України за правонаступництвом держави, відбувалися у доволі зжатих нормотворчих умовах. Закон УРСР «Про вибори Президента Української РСР» у першій редакції містить прогалини та для їхнього усунення відсилає шляхом бланкетної норми права на інші нормативно-правові акти. В тому числі, варто зауважити, що перший закон про вибори не містить процесуального забезпечення виборів, таким чином надаючи вирішення процесуальної частини виборів Центральній виборчій комісії.

Окремо, важливим аспектом цього виборчого закону є фактичне заперечення нормою Закону будь якого прямого чи непрямого обмеження виборчих прав громадян, які досягли 18-річного віку, походження або, наприклад, соціального чи майнового стану, освіти, мови, тощо.

Законодавча база декларативно проголошувала, що усі громадяни можуть брати участь у виборах на умовно рівних засадах: рівність голосу – кожний виборець має один голос. Встановлювався принцип таємного голосування, що забезпечувало унеможливлення контролю за волевиявленням, що фактично було вперше.

1.2. Еволюція виборчої системи президентських виборів (1994–1999 рр.)

Вдосконалення виборчого законодавства продовжувалося після проведених у грудні 1991 р. перших виборів Президента України. Так, одними із складових реформування виборчого процесу були потреби у становленні сталої виборчої системи, створення постійно діючого державного органу, який би забезпечив реалізацію публічної політики у галузі адміністрування виборчого процесу, формування процесуальної частини законодавства про

вибори та імплементація інституту всенародного волевиявлення у демократичні підвали українського суспільства. Важливою складовою законодавчого оформлення були події, пов'язані із політичною кризою 1993 р. і перевибори гілок влади – джерел протистоянь, як шлях до її вирішення.

Так, 24 лютого 1994 року було викладено нову редакцію Закону про президентські вибори. Вона включала 45 статей замість 20 у попередній і значно ширше регулювала порядок проведення президентських виборів.

Нова редакція закону містила значно ширші норми принципів проведення виборів. Зокрема, закон закріплює усі основні процедури пов'язані з підготовкою і проведенням виборів – виборчий процес [24, ст.1].

Важливим фактором цензування участі у виборів стала норма, що регулювала умови висунення кандидатів у президенти. Тепер, це людина віком не молодше 35 років, що є громадянином і проживає на території України протягом останніх десяти років, вільно володіє державною мовою та має право голосу [24, ст.2], . Раніше, чітко сформульованої норми вимог до кандидата на посаду Президенти не існувало.

Право висунення кандидата у президенти в редакції закону 1994 р. залишили партіям [24, ст.2], що налічували чисельність не менше як 1 тис. членів партії та їх виборчими блоками. Також, право на висунення мали збори виборців, якщо на них присутні більше ніж 500 виборців [24, ст.21 – 23]. З одного боку, можна говорити про суттєву політизацію виборів, з іншого – про їхню демократизацію, але з поправкою на можливість впливу на виборців адміністративним шляхом.

Реєстрація кандидата відбувалася за тих же умов, що і в 1991 р. – збору 100 тис. підписів, хоча тепер ця норма містила суттєве уточнення: кандидати повинні були мати не менше 1,5 тис. підписів в кожному окрузі, але не менше 2/3 усіх виборчих округів [24, ст.25].

Ще однією цікавою новинкою виборів 1994 р. стало обов'язкове декларування доходів та майна кандидатами [24, ст.29].

Враховуючи складну політичну ситуацію, в умовах якої було прийнято цей закон, норма про види проведення президентських виборів, а саме: чергових, позачергових (дострокових) та повторних; була невід'ємно важливою частиною для проведення виборів 1994 р. Так, регламентування строків призначення [24, ст.9 – 10], і видів виборів надавала чіткого механізму здійснення правочинів суб'єктами владних повноважень для призначення цих виборів. Важливим також є те, що з'являється норма саме позачергових виборів. Так у законі закріплено, що рішення про проведення виборів приймає Верховна Рада. Питання проведення позачергових виборів так і залишилося невирішеним – законодавча база не надавала підстав до їх проголошення, що надавало широкі можливості призначити позачергові вибори, фактично у будь-якому випадку.

Необхідно зазначити, що науковці так і не зробили остаточних висновків щодо легітимності чи нелегітимності закону про позачергові вибори Президента України 1994 р. та можливості їх перенесення на інший термін законним шляхом [63, с.218].

Редакція закону президентських виборів 1994 р. більш чітко регулює повноваження виборчих комісій і не відсилає до інших нормативно-правових актів. Так, Центральна виборча комісія вже мала чіткі завдання, повноваження, регламентацію своєї діяльності [24, ст.13], хоча водночас порядок її утворення затверджувався законом, що регулює парламентські вибори [18, ст.14].

Порядок утворення ОВК зазнав змін у частині того, що формування її складу покладалося на ОМС, а не ЦВК, як це було до того. Фактично, це надавало можливість органам влади на місцях впливати на рішення окружної

виборчої комісії. Функціональні обов'язки окружних комісій змін не зазнала [24, ст.14].

Утворення дільничних виборчих комісій так само було покладено на органи місцевого самоврядування. До повноважень виборчої комісії належала цікава функція – складання списків виборців, що фактично надавала можливість виборчим комісіям зловживати цим правом і реєструвати «додаткових» виборців [24, ст.15]. При цьому, у законі відсутні норми про повноваження дільничної виборчої комісії стосовно проведення голосування, підрахунку голосів виборців та головне – встановлення результатів виборів. Таке право належало окружним виборчим комісіям, а норма закону становила бланкетну норму і відсилала до і відсилала до відповідного закону, що регулював вибори народних депутатів. Така правова прогалина надавала окружним виборчим комісіям можливість не враховувати результати з деяких виборчих дільниць, хоча прямого такого повноваження законом не було визначено.

Вперше визначався правовий статус виборчих комісій. Зокрема, затверджувалася норма увільнення членів комісій від виконання службових чи професійних обов'язків за основним місцем роботи зі збереженням заробітної плати [24, ст.16].

Новацією виборчого законодавства у 1994 р. стало нормування проведення передвиборчої агітації. На виборах президента, право на її ведення мали зареєстровані кандидати самостійно і через довірених осіб. В частині проведення агітації забезпечувалося рівне право на доступ до публікацій в газетах, виступах на телеефірах тощо [24, ст.32]. Водночас, відомі свідчення про заперечення цієї норми і вибіркового допуску кандидатів на цих виборах до телеефірів [90].

Окремо вирішувалося питання фінансування передвиборної агітації із виборчого фонду кандидата, порядок його відкриття, його розмір, суми

пожертвувань та порядок закриття фонду і передача коштів до інших балансоутримувачів [24, ст.33].

Цікавим аспектом, в порівнянні із законом 1991 р. було право кандидатів на безкоштовне користування пасажирським транспортом в межах території України. У законі редакції 1994 р. таке право не передбачається, а право кандидата на звільнення від виконання робочих обов'язків залишилося сталою нормою [24, ст.34].

Вперше у виборчому законі передбачена норма притягнення до відповідальності за порушення виборчого законодавства [24, ст.37], але вона є розмитою і по-суті такою, що фактично може не застосовуватися. Хоча в частині порушення агітації (зняття кандидата з виборів) [24, ст.33] – цілком реальною.

Закон не містив змін у частині регулювання виборчого процесу, дня голосування, встановлення результату та інших важливих процесуальних частин.

Таким чином, нова редакція виборчого закону дещо уточнювала попередню редакцію, викладала зміст деяких норм більш ширше. В свою чергу, законодавчо знову залишилися не визначеними поняття виборчого процесу. Так, прийняття виборчого закону напередодні проведення виборів є ознакою прагнення вдосконалення проведення виборів. Україна потребувала більш сталого закону, який буде прийнятий у 1999 р.

1.3. Трансформації системи президентських виборів (1999 – 2004 рр.)

Питання вдосконалення виборчого законодавства поставило чималу проблему – прийняття нового закону. У Верховній Раді України розглядалося чимало законопроектів, що цілком можна пов'язати із причетністю різних груп впливу на законотворчу діяльність з подальшою метою, що полягала у створенні вигідного деяким суб'єктам виборчого процесу закону.

Остаточо, і в цілому, рішення стосовно ухвалення нового виборчого закону було прийнято 3 листопада 1998 р. [48]. Суть прийнятого рішення, полягала у потребі доопрацювання законопроекту у Комітеті Верховної Ради з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад, який згодом узгодив законопроект, в основі проекту, внесеного народним депутатом України О. Лавриновичем. Вже 5 березня 1999 р. цей закон ухвалив парламент.

Особливості виборчого процесу, встановленого за новим законодавством, полягали у зміні підходів. Перш за все, це пов'язано із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. Зокрема, в Основному Законі закріплюються основні принципи проведення виборів [8, ст.71], та засади обрання Президента України [8, ст.103],

Вперше у законодавстві про вибори президента визначався принцип багатопартійності, як принцип проведення виборів [23, ст.2]. Фактично, таке положення у законі закріплює за політичними партіями фундаментально важливу функцію – делегування народного суверенітету шляхом висування з'їздами партій та/або блоками [23, ст.5]. Водночас, закон ні в якому разі не обмежує право на самовисунення кандидатів. Особливість цього закону полягає у конкретизації вимог до кандидатів у президенти, а також положень щодо заборони будь яких привілеїв чи обмежень стосовно виборчих прав громадян [23, ст.2].

Ще одним важливим аспектом проведення виборів є чітке регламентування центрального органу на який покладено функції проведення виборів Президента України, народних депутатів та депутатів місцевих рад – Центральної виборчої комісії. Визначено принципи, завдання та чіткі функції виборчої комісії; порядок її формування та утворення, склад та організацію діяльності як постійно діючого органу [49].

Потрібно відмітити й те, що новий закон окрім кількісної та якісної видозміни виборчого процесу, його загального кодифікування, залишав чимало запитань. Зокрема, тривалість виборчого процесу потягом 180 днів для чергових, 90 днів – позачергових та календарного місяця для проведення повторних виборів. Не можна не врахувати того, що вперше Україну розділено на 255 територіальних виборчих округів, що в загальному складають ЄВО. Важливо, що кожний ТВО мав бути приблизно однакової кількості виборців, а видозміна його територіальних меж допускалася не пізніше ніж за 160 днів до дня виборів [22, ст.10].

Однією з суттєвих змін стало питання формування виборчих комісій. Визначено, що їх систему очолює ЦВК, однак у питанні формування територіальних виборчих комісій (далі – ТВК) та дільничних виборчих комісій (далі – ДВК) існували певні розбіжності. Так, питання формування ТВК перебувало у компетенції не лише органів місцевого самоврядування, а й ЦВК, у разі, якщо в установлені строки, ТВК сформовано не було [22, ст.16]. Закон чітко визначав повноваження та функції членів виборчих комісій, а також виголошував принципи колегіальності у прийнятті рішень. Також важливо, що вперше, законом встановлювався статус суб'єктів виборчого процесу – офіційних спостерігачів.

16 червня 1999 р. порядок формування виборчих комісій було змінено в частині суб'єктів подання. Тепер право подання кандидатур до складу виборчих

комісій належало політичним партіям/блокам чи кандидатом безпосередньо, а їх утворенням займалася виборча комісія вищого рівня [22, ст.14].

Більшої демократичності зазнала робота виборчих комісій: можливість скликання засідання виборчої комісіїю третиною від її складу, а також було пряме зобов'язання щодо створення умов для діяльності виборчих комісій, що покладається на органи місцевого самоврядування [22, ст.18]. Ще однією важливою новацією цього виборчого процесу стала можливість залучення до секретаріату комісії технічних спеціалістів, що однозначно робило вибори більш фаховими та компетентними.

Процедуру оскарження рішень виборчих комісій було розширено строками розгляду відповідних заяв або скарг. Можемо відмітити, що фактично були прийняті прийнятні, розумні строки, але, водночас, деякі положення надавали можливість затягувати винесення рішень по скаргам чи заявам, якими оскаржувалися рішення комісії нижчого рівня, що створювало механізм неможливості виконання рішення комісії [22, ст.18].

Цікавим нюансом у фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні виборів є можливість Національного Банку України надавати кредит ЦВК для проведення виборів в обсязі коштів передбачених бюджетом для проведення та організації виборів. Такий кредит міг надаватися у разі, якщо вчасно не було профінансовано проведення виборів відповідними структурами [22, ст.21].

Не менш важливим було й те, що на підтримку кандидата, виборці мали зібрати не менше одного мільйона підписів, при цьому не менше 30 тисяч громадян у кожному з двох третин усіх адміністративно-територіальних регіонів [22, ст.21]. В порівнянні з попередніми нормами, 1991 р. – 100 тис. підписів і 1994 р. – 100 тис. з урахуванням того у двох третирах усіх регіонів України.; можна твердити про необхідність введення такої норми з метою

економії коштів на супровід кандидатів, які не можуть потенційно бути обраним президентом.

У проведенні агітації, важливою новацією законодавства стала можливість безкоштовного друку своїх передвиборних програм у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр». Також, заборонялося друкувати листівки, що дискредитують інших кандидатів, проводити агітацію у зарубіжних виданнях, які видаються на території України. Важливо, що законодавець уберегав кандидатів від використання так званого «адміністративного ресурсу». Себто кандидатам, що обіймали посади працюючи органах державної влади, в органах місцевого самоврядування, на державних підприємствах, військових підрозділах та інших установах заборонялося залучати або використовувати для будь-якої роботи, пов'язаної з проведенням своєї виборчої кампанії, підлеглих їм осіб (у робочий час), службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи [22, ст.34].

Необхідно відзначити й те, що фінансування передвиборної агітації за законом мало здійснюватися лише виключно через виборчі фонди кандидатів, до того ж, наповнювати їх могли лише громадяни з виборчими правами [22, ст.34].

Змін свого зовнішнього вигляду зазнав і виборчий бюлетень, у формі якого з'явилася позиція «Не підтримую жодного кандидата» [22, ст.40]. Така форма, по суті, не передбачала можливість здійснення волевиявлення, але, в свою чергу, стала вагомою в боротьбі із пострадянським абсентеїзмом.

Окремо, що не менш важливо, закон визначав організацію і порядок голосування в день волевиявлення. Встановлено години роботи виборчої дільниці з 8 до 20:00, визначено порядок голосування у спеціальних приміщеннях – виборчих кабінках для таємного голосування, які перебували в

полі зору членів виборчої комісії. При видачі виборчого бюлетеня, член виборчої комісії видавав виборцю бюлетень за наявності документу, що посвідчує його особу, при цьому відокремлюючи контрольний талон, який зберігався у члена виборчої комісії. Під час видачі бюлетеня, заборонялося робити на ньому будь які позначки, які могли ідентифікувати особу виборця. Видача виборчого бюлетеня здійснювалася на підставі внесення виборця у список виборців. В порівнянні із минулими виборчими законами, важливим є те, що з'являється така форма голосування як голосування за місцем перебування для виборців, що самостійно не можуть пересуватися [22, ст.42].

Варто звернути увагу, що закон доповнювався процедурою в частині встановлення результатів волевиявлення. В попередніх нормативно-правових актах така процедура не прописувалася процесуально. Нині, визначався порядок проведення «підсумкового засідання» виборчої комісії, порядок сортування виборчих бюлетенів і порядок їх підрахунку. Таке нормування було надзвичайно важливим, адже полягав у чіткому визначенні процесуальних засад на яких будується і за якими відбувається встановлення логічного завершення виборчого процесу. Не менш важливим було питання транспортування виборчої документації, що мало на меті унеможливити підміну або фальсифікацію чи спотворення результатів виборів [22, ст.43].

Важливою частиною змін виборчого законодавства було встановлення змісту протоколу про підрахунок голосів виборців, необхідність його підписання суб'єктами виборчого процесу та порядок його заповнення [22, ст.43-1]. Такі зміни набули чинності у зв'язку із прийняттям окремого закону [29].

Встановлення результатів голосування покладалося: в межах територіального виборчого округу – на ТВК, в межах єдиного загальнодержавного – на ЦВК [22, ст.46].

Також закон регламентував порядок набуття повноважень Президента України відповідальність за порушення виборчого законодавства та зберігання виборчої документації [22, ст. 50]. Важливо, що норми відповідальності за порушення виборчого законодавства не були вичерпними і такими, що по своїй суті є не можуть повністю відповідати реаліям практичного застосування.

У підсумку, Закон України «Про вибори Президента України» містив чимало загальних, декларативних норм, які не підкріплювалися механізмами їх реалізації. Так, статтею 1 декларувалося забезпечення у ході передвиборної кампанії принципу «рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії; неупередженості до кандидатів з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів». Втім, на момент чинності, законодавство не передбачало ефективного механізму контролю за недопущенням втручання сторонніх осіб у виборчий процес, що фактично порушувало конституційні права громадян на вільні вибори та унеможливило застосування норми і тим самим нівелювало її.

Потрібно зазначити, що вже після набрання Законом чинності до нього було застосовано ряд змін, зокрема таких, що стосуються порядку формування, утворення та діяльності виборчих комісій, про які згадувалося вище. Одночасно визначалися обмеження щодо включення до складу комісій осіб лише від тих партій/блоків, від яких зареєстровані кандидати в Президенти України [56]. Такі нормативні положення сприяли запровадженню більш впорядкованої процедури формування та організації діяльності виборчих комісій.

Цікавим прецедентом було звернення уваги спостерігачів ОБСЄ на недосконалість Закону в утворенні територіальних і дільничних виборчих комісій місцевими радами, про що писалося вище. На думку експертів ОБСЄ така прерогатива органів місцевого самоврядування на пряму суперечила положенням Основного Закону. Так у статті 138 Конституції України

встановлено, що до повноважень органів місцевого самоврядування належать питання місцевого характеру, а проведення виборів глави держави – президента є загальнодержавним загальним питанням. Окрім цього, існування таких норм позбавляло незалежності виборчих комісій від впливу як органів влади, що є неприйнятним при проведенні демократичних виборів [61].

Отже, законодавче регулювання виборчого процесу президентських виборів значно покращувало його рівень. Були запроваджені нові механізми з регуляції дотримання принципів демократичності, прозорості і публічності виборчого процесу. Нарешті унормовано порядок висунання і гарантії діяльності кандидатів.

1.4. Зміни у виборчому процесі президентських виборів (2004–2019 рр.)

Одними із ключових вимог суспільства на початку 2000-х рр. були проведення вільних, демократичних, а, головним чином, чесних виборів. Суспільство вимагало політичної трансформації і ця трансформація вбачалася у перезавантаженні влади. Саме тому питання виборів і вдосконалення виборчого законодавства стало одним із першочергових завдання тодішніх політичних еліт. Так, прийнятий 18 березня 2004 р. закон у новій редакції на карту сподівань українців ставив суттєві зміни, адже він вважався більш прогресивним та демократичним. Однак, швидкі та прискорені темпи підготовки законопроекту Тимчасовою спеціальною комісією з доопрацювання проєктів законів про внесення змін до Конституції України до розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради України не дали можливість провести широке громадське та наукове обговорення по суті проєкту закону № 2047-д перед його винесенням на розгляд Верховної Ради у сесійній залі.

Основними новелами закону в новій редакції стали зміни у порядку, строків та інших регулятивних засад виборчого процесу. Зокрема, термін виборчого процесу було скорочено зі 180 до 120 днів [22, ст.23]. Фактично – це позитивна зміна, адже вона дозволяла більш коротко і злагоджено провести вибори.

За новою редакцією Закону, ТВК формуються ЦВК у кількості не менше ніж 10 членів, за поданнями кандидатів у президенти. Водночас, ДВК утворювалися ТВК у кількості не менше 12 членів комісії за поданнями кандидатів у Президенти України [22, ст.23].

Звернімо увагу, що у 2009 р. законодавець змінив найменування виборчої комісії, що здійснює організацію, підготовку та проведення виборів в межах територіального виборчого округу з «територіальна виборча комісія» (ТВК) на «окружна виборча комісія» (далі – ОВК). Практично, таке рішення

обумовлене зміною підходу до організації виборів ще у 1999 р. з територіального (за адміністративно-територіальними одиницями) до окружного – розподілених і встановлених виборчих округів у виборчому процесі виборів Президента України та народних депутатів України [25].

У редакції закону 2010 р., з урахування внесених змін, із важливого: прибрано норму в якій встановлювалося, що повноважним засіданням ОВК є засідання, якщо на ньому присутні не менше 2/3 членів виборчої комісії – тепер ця норма не регулювалася, а також була повернена норма кооптації членів ДВК органами місцевого самоврядування у разі, якщо кандидат не надав кандидатур для членів комісії [22, ст.40].

Неабияких змін зазнав порядок формування виборчих фондів кандидатів у Президенти. Таке питання було вкрай важливим, оскільки потрібно було враховувати запобіжники політичної корупції. Нова редакція закону закріплювала тотожні норми формування виборчих фондів кандидатів, до норм передбачених у Законі України «Про вибори народних депутатів України» в основній редакції 2002 р. Так, основними джерелами формування виборчих фондів були власні кошти кандидата, кошти партії або виборчого блоку, яка/який є суб'єктом висунення (партій, що входять до виборчого блоку), що висунули кандидата, добровільні внески фізичних осіб. Законом також унормувалося, що не пізніше, як на 15 день після проведення виборів розпорядник коштів накопичувального рахунку виборчого фонду направляв до ЦВК фінансовий звіт щодо надходження і використання фінансів виборчого фонду [22, ст.38].

В порівнянні із законом в редакції 1999 р., суттєво підвищено граничний розмір до 50 тис. розмірів мінімальних заробітних плат. З одного боку, надавалася можливість використовувати більше фінансових можливостей кандидатам у проведенні своєї агітаційної передвиборної кампанії, а з іншого –

загрожувало банальним підкупом виборців. Слід зазначити, що одним з важливих нововведень виборчого закону у новій редакції було положення, яким встановлювалася можливість поповнення виборчих фондів кандидатів у президенти, що вийшли у повторне голосування [22, ст.40]. Так, межа розміру виборчого фонду зростала на 15 тис. розмірів мінімальних заробітних плат. Таким чином, створювалися умови для законних дотацій виборчих кампаній у період між основним і повторним голосуванням [22, ст.38].

Цікавим аспектом змін виборчого закону стали в частині набуття підстав відмови реєстрації кандидатів у президенти та скасування рішення про їх реєстрацію і водночас пом'якшення відповідальності за низку порушень виборчого закону [22, ст.52].

Важливою складовою для вивчення питання сумісності зайняття посад кандидатами в органах державної влади, підприємств, інших органів і відповідно, заборони на використання ними «адміністративного ресурсу» стало рішення Конституційного Суду стосовно тлумачення частини третьої статті 56 та частини п'ятнадцятої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» [52].

Були змінені й умови реєстрації кандидата: внесення ним, чи суб'єктом висування цього кандидата, грошової застави у розмірі 500 тис. грн., з умовою її повернення у разі отримання кандидатом щонайменше 7 % голосів виборців, що проголосували [22, ст.49].

Питання передвиборної агітації, які у попередніх законах мали прогалини вирішувалися у новій редакції наступним чином: По-перше, були змінені строки і терміни початку і тривалості передвиборчої агітації – початок агітації на наступний день після реєстрації ЦВК кандидатом і її завершення – північ останньої календарної п'ятниці до дня голосування. По-друге, новою редакцією виборчого закону фіксовано низку положень, направлених для

створення рівності можливостей кандидатів у Президенти України в частині вільного доступу до ЗМІ. Так, ЗМІ не могли надавати знижки, привілеї чи застосовувати інші дисконтні програми оплати окремим кандидатам чи партіям/блокам, які є суб'єктами його висунення [22, ст.57-58]. Законодавець забороняв агітувати «за» чи «проти» інших кандидатів, надавати оцінки чи судження, що могли впливати на думку виборців стосовно виборчих програм інших кандидатів або надавати їм перевагу, підтримку чи виражати антипатію.

Вперше закон передбачив проведення теледебатів перед основним та повторним голосуванням [22, ст.60-61]. До цього, якщо і були дебати – за рахунок власних виборчих фондів та за власної ініціативи кандидатів, хоча до основних принципів відкритості і дотримання рівних прав виборчого процесу у сьогоденні є саме проведення дебатів.

Не менш важливим було розширення прав офіційних спостерігачів. Так, від номінальної функції їх присутності, запропонована можливість складення ними актів про виявленні порушення Закону про вибори з подальшим наданням на розгляд цих актів до виборчих комісій відповідного рівня [22, ст.71-73].

Потрібно також зазначити, що виборчий закон встановлював чіткий порядок виготовлення, друку та внесення змін чи правок до виборчих бюлетенів у разі по треби.

Важливо, що вперше в історії виборчого законодавства зафіксовані розміри виборчих дільниць і приміщень для голосування для них: для малої виборчої дільниці, на якій голосує до 500 виборців – 50 кв. м., для середньої виборчої дільниці – 75 кв. м. та для великої виборчої дільниці – 90 кв. м [22, ст.73]. Норма передбачала розміри приміщення для голосування з метою унеможливлення технологій спотворення результатів виборів. Але, потрібно зауважити, що матеріально-технічні потужності деяких виборчих дільниць не

відповідали зазначеним нормам. Також, встановлювалися норми необхідної кількості виборчих скриньок для голосувань виборців.

Стосовно підготовчих заходів до дня голосування, в день голосування унормовано проведення так званого «підготовчого засідання» на якому опломбовуються виборчі скриньки та надаються бюлетені членам виборчої комісії, що до цього повинні зберігатися у сейфі чи металевій шафі, які визначені члени комісії мають отримати від ТВК та підрахувати виборчі бюлетені.

Більшого уточнення нова редакція виборчого закону зазнала і в частині організації голосування за місцем перебування, яке здійснювалося у тих випадках, коли виборець самотійно не міг здійснити своє волевиявлення, безпосередньо на виборчій дільниці: голосування для неспроможних самотійно пересуватися та голосування для тих, хто тимчасово не можуть проголосувати (у випадку, якщо наприклад, виборець зламав ногу напередодні голосування) [22, ст. 60 – 61].

Процедурною видозміною був підрахунок голосів виборців. Так, відтепер, закон мав чітке врегулювання питання щодо недійсних виборчих бюлетенів. Також доповнювалося положення стосовно визнання голосування на виборчій дільниці недійсним [22, ст.93 – 96, ст. 99].

Позитивним для розвитку виборчого законодавства в цілому, в порівнянні з іншими нормативно-правовими актами, що регулюють виборчий процес стала кодифікація деталей порядку оскарження рішень, дій та бездіяльності учасників виборчого процесу [22, ст.57-58]. Відтепер, на відміну від інших законодавчих актів, виборча комісія позбавлялася права змінення рішення або винесення по суті такого, яке за своїм складом чи описовою фавулою повторює інше, що заборонене судом. В такому випадку, закон передбачав апеляційне оскарження попереднього рішення суду.

Отже, прийнятий закон мав ряд позитивних змін, але і не виключав недоліки. Зокрема, норма про необхідний збір підписів містила певні суперечності, адже саме цей етап виборчої кампанії створював цікаві прецеденти порушень закону на попередніх виборах: за того чи іншого кандидата «ставили підписи» вже померлі люди, або через певні особливості, кандидатів не реєстрували на вибори.

Дискусії також виникають у частині надання можливості самовисуненню кандидатів, встановленої межі розміру виборчих фондів та порівняно низький допустимий розмір пожертвувань громадян у виборчі фонди. Особливого актуального змісту на виборах Президента України 1999 р., 2004 р. та парламентських виборах 1998 р. і 2002 р. набрало питання застосування політичної реклами: не було встановлено чіткої межі між політичною агітацією та політичною рекламою. Досі не вирішеною є проблема юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства.

Для ширшого аналізу Закону «Про вибори Президента України» потрібно зазначити про визнання його деяких положень неконституційними, про що було ухвалено відповідне Рішення Конституційного Суду України [53] в якому визначено Постанову Верховної Ради «Про призначення чергових виборів» [45] такою, що суперечить Конституції, а відповідну норму [22, ст.17] в законі – неконституційною в частині призначеної дати проведення виборів. Фактично, ця ситуація стала першим прецедентом судового оскарження на найвищому рівні законності положень про вибори.

Численних змін, виборчий закон зазнав під час позачергових виборів Президента України 2014 р. Переважно зміни стосувалися пунктів та позицій, для правової регуляції і можливості проведення самих виборів. Так, зміни набули чинності в частині регуляції строків у бік їх зменшення для проведення передвиборної агітації [35]; визначено перелік документами за якими

здійснюється голосування виборців; доповнено нормами, що розширюють застосування принципів таємного голосування, особистого голосування і відповідальності за їх порушення, визначено етапи виборчого процесу (в умовах проведення дострокових виборів) [31] та зміни, пов'язані зі спробою уніфікації виборчого процесу по президентських виборів, разом з парламентськими та місцевими (в основному полягають у заміні термінів та не впливають на зміну виборчого процесу). Пізніше, зміни у виборчому законі стосувалися зменшення кількості членів виборчої комісії з 12 до 9 [34]; змін адрес виборчих комісій та надання їм приміщень за зміненими адресами у винятковому випадку [32] – такою крайньою необхідністю могли бути заходи, що вживали члени виборчих комісій, посадові особи та інші особи у випадку загострення антитерористичної операції на Сході України з метою не допустити зриву виборів.

Останні зміни до виборчого законодавства щодо виборів президента України стосувалися заборони кандидатам використовувати символіку націонал-соціалістичного чи комуністичного тоталітарних режимів, їх програміві тези та інше, що може бути використаним у політичній рекламі чи агітації [33]. Останньою правкою, внесеною у цей закон була норма, що забороняла бути офіційним спостерігачем особам, які є громадянами або ініційовані країнами-агресорами чи державами-окупантами [24].

1 січня 2020 року з набуттям Виборчого кодексу України (ВКУ) Закон України «Про вибори Президента України», що був прийнятий у 1999 р. та в редакції 2004 р. припиняє чинність. За роки його дійсності, до нього було внесено понад 200 правок у 32 актах. Попри всього, він вважається сталим і фундаментальним у закладенні підвалин виборчого процесу.

Таким чином, останній виборчий закон зазнав найбільше змін, які найменше впливали на виборчий процес. Більше того, його розуміння і просте

на сприймання викладення норм, що регулюють виборчі процедури сприяли у його розумінні всіма учасниками виборчого процесу.

Висновки до розділу:

Виходячи з аналітики виборчого законодавства, можемо дійти висновків, що вибори в Україні є предметом не лише чималих дискусій, а й предметом глобальної трансформації виборчої та політичної в Україні.

Загалом, у розділі проаналізовано три закони за якими відбувалися вибори глави держави – Президента України. І хоча, кожен з цих законів зазнавав якхось змін, правок та доповнень, але у логічній послідовності, вони надали можливість побудувати сталий виборчий процес з виборів Президента України. Довготривалі дискусії, практики та власне застосування закону дозволило побудувати важливі сталі складові процесу. Приміром, реєстрація кандидатів у президенти набула сталості і тепер не потребує додаткових тлумачень, так само виборчий процес закріпив норми на яких базується діяльність виборчих комісій. Важливо, що слід розуміти і надалі вдосконалювати – це підвищувати рівень обізнаності членів комісій, офіційний спостерігачів та інших суб'єктів виборів.

На сьогодні немає потреби у глобальному вдосконаленні виборчої системи та процесу виборів Глави держави. Слід визнати, що є зміни, які можна враховувати і надалі потрібно імпліментувати в українське законодавство. Зокрема, зміна підходів до агітації, роботи ЗМІ, тощо.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Виборчі системи, що застосовувалися на парламентських виборах є чітким відображенням того, як змінювався виборчий закон. Практично, кожні вибори – нові «правила гри». Науковці, описують цю проблему, як «проблему стабільності». Так склалося, історично, що Закон України «Про вибори народних депутатів України» – є загалом, одним з фундаментальних законодавчих актів, у галузі виборчого законодавства України. На певному етапі розвитку Української держави, кожний з законів про вибори народних депутатів України були та є визначальним законодавчим актом у правовому регулюванні народовладдя.

В Україні, як і в решті пострадянських державах, було складним впровадження та встановлення нового виборчого законодавства. Постійні трансформації виборчого законодавства стали характерними до виборчого процесу в нашій державі. Поруч із цим, стале виборче законодавство є однією з вагомих ознак стабільної політичної системи. Слід зазначити, що у сьогоденні українського парламентаризму є незмінним – бути обраним за виборчим законом, який приймався напередодні виборів (за винятком позачергових парламентських виборів 2007 р).

2.1. Становлення системи парламентських виборів (1990–2004 рр.)

Період становлення виборчої системи в Україні характеризується перейняттям досвіду та традицій законодавчого регулювання від УРСР та його адаптування у незалежній державі. Поруч із цим, прагнення до впровадження найширшого впливу саме громадян та ідея передачі їм влади шляхом представницької демократії, знайшло своє відображення у трансформації процесу парламентських виборів.

В ході реорганізації системи виборів застосовувались різні варіанти поєднання механізмів формування представницьких органів, у тісній взаємодії з розвитком багатопартійності. Одним із головних практичних результатів виборчих кампаній 1990-х рр. стало виникнення і правове оформлення партій, громадсько-політичних рухів та їх виборчих об'єднань.

Реалізуючи політику радянського керівництва на Перебудову у 1989 р. було прийнято закон, що регулював вибори народних депутатів УРСР. В основному, закон проголошує принципи загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні [20, ст.1]. Важливих відмінностей у принципах, які застосовуються у виборчому праві цей закон не містить в порівнянні із актами про вибори Президента УРСР чи місцевих виборів. Хоча, важливо підкреслити, що цей закон є першим.

Право висування кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР залишалося за трудовими колективами та громадськими об'єднаннями або зборами виборців (не менше 200 людей), що висували свого кандидата в межах одного виборчого округу і фактично наділялися представницьким мандатом на вирішення питань державного значення [21, ст.10].

Важливою умовою до реєстрації кандидатів стала норма, що передбачала висування не менше двох кандидатів по одному виборчому округу, що обов'язково створювало умови потенційно рівної конкуренції. Також затверджувалося право кандидата балотуватися в межах лише одного виборчого округу [21, ст.15].

Цікавою особливістю, в порівнянні з іншими НПА, що регулюють проведення виборів, стало право суб'єктів висунення здійснювати агітаційну діяльність за свого кандидата на безкоштовній основі [21, ст.38].

Стосовно виборчої системи, можна вважати, що вибори відбувалися за мажоритарною виборчою системою на підставі набутих ознак вільного

балотування кандидатів. Проте, прямої норми регуляції системи, за якими проводяться вибори сформовано не було.

Закон створював систему виборчих комісій, яку становили ДВК через ОВК і очолювала цю систему ЦВК з виборів народних депутатів. На відміну від виборів Президента УРСР, тут було встановлено порядок утворення та формування виборчих комісій. Ба більше, закон про президентські вибори відсилав до відповідної норми парламентського закону [20, ст.34].

У день голосування, виборчі комісії працювали із 7:00 до 20:00. Організація голосування та порядок особливих відмінностей поряд з президентськими виборами не мали, а щодо місцевих – були тотожними [21, ст.48-49]. Порядок підрахунку голосів і встановлення результатів виборів не відрізнявся від інших виборчих законів того часу.

Потрібно згадати і про таку норму, яка існувала у радянському законодавстві, як накази виборців. Кандидати, а потім депутати, зобов'язувалися перед своїми виборцями виконувати їх доручення та відповідати на запити виборців. На думку І. Словської, саме накази виборців стали первістками запровадження імперативного мандату. Таким чином, існуюча система теоретично дозволяла виборцям здійснювати громадський контроль над депутатам, але практичного застосування ця норма не набула [81].

Еволюція виборчого законодавства тим самим продовжувалася і у 1993 р., коли було ухвалено новий закон про вибори, що був значно прогресивніший ніж попередній. Умови у яких було прийнято цей закон – конституційна криза і, як наслідок, перевибори президента і парламенту, суттєво вплинули на нормотворчу його складову.

Так, закон чітко фіксував кількість виборчих округів, а саме – 450 ТВО, на яких проводяться вибори абсолютною більшістю. Доволі цікаве обмеження було встановлено для участі у пасивному виборчому праві – 25 років мало бути

кандидатові на день виборів, щоб стати депутатом, при цьому останні два роки він мав проживати на території України [18, ст.1-2].

Право висунення кандидатів за законом належало регіональним представництвам партій (або їхнім виборчими блокам), що брали участь у виборах або шляхом висунання не менше ніж десятьма виборцями, що проживали в межах відповідного ТВО, або трудовим колективом підприємства чи установи, що знаходилися в межах даного округу. При цьому, у разі кандидування партією або трудовим колективом, претендент у кандидати мав зібрати у свою підтримку щонайменше 300 підписів виборців, які проживали на окрузі, де планував балотуватися кандидат і сплатити грошову заставу в розмірі п'яти заробітних плат. Цікаво, що грошова застава могла бути повернута кандидату, якщо він набрав не менше 5 % голосів виборців, якщо ні – гроші зараховуватимуться до державного бюджету [18, ст.28].

Стосовно гарантій діяльності кандидатів, потрібно відмітити, що до них застосовуються новели закону: кандидати могли мати довірених осіб (не більше 5) для здійснення своєї агітаційної та іншої діяльності пов'язаної з виборами [18, ст.31].

Значною мірою зросла агітаційна складова передвиборної кампанії. Зокрема, закон не обмежував кандидатів у своїх проявах. На практиці результати можемо побачити в агітаційних матеріалах, які містять широке розмаїття обіцянок майбутніх обранців від «збудуємо парк» на місцевому рівні, до «створимо коаліцію держав», на загальнонаціональному [6].

Процедура голосування залишалася незмінною, але, в той самий час, роз'яснювалася норма дострокового голосування – коли виборець, завчасно повідомивши, міг прийти до дня голосування на дільницю та здійснити своє волевиявлення [17, ст.41].

Важливою та суперечливою частиною закону стало нормування встановлення результатів голосування. Зокрема, вибори визнавалися не дійсними, якщо нижній поріг явки виборців складав менше ніж 50 %, при цьому, за кандидата, що вважався обраним мало бути віддано більше ніж 25 % голосів від загальної кількості виборців, що внесені у список. Власне, така норма обумовила проведення додаткових (проміжних або повторних виборів) аж до 1997 р. В цілому, на позачергових виборах депутатів Верховної Ради у червні 1994 р. було обрано не 450 депутатів, як передбачено законом, а лише 338 народних обранців [17, ст.41].

Аналізуючи закон про вибори народних депутатів 1994 р., потрібно визнати його головні недоліки – він формував тяглість, складність і довготривалість електорального процесу. На думку Н. Яковлевої, саме це і спричинило майбутні парламентські кризи і неможливість сформувати сталу коаліцію [88]. Важливо віддати належне, що ці вибори були першими в умовах багатопартійності [55].

До проведення парламентських виборів 1998 р. в Україні набув чинності новий закон, який було прийнято напередодні – 24 вересня 1997 р. Аналізуючи вміст основних положень цього закону, слід визначити, що він не був новаторським, адже процесуально зберігав норми попередніх законів. В той же час – це перший закон, необхідність прийняття якого була обґрунтована ухваленням Конституції України.

Закон визнав недоліки попередніх НПА та запропонував українцям провести вибори вперше за змішаною виборчою системою: 225 депутатів пропонувалося обрати шляхом голосування за кандидатів у ТВО, а ще 225 депутатів за списками від політичних партій (блоків) у ЗВО [16, ст.2].

Варто зауважити про виборчі блоки. Вперше закон їх окреслює як учасників виборчого процесу на парламентських виборах. Порядок їх утворення

окремо регулювався нормою закону. Виборчий блок – утворювався як намір створення майбутньої коаліції у Верховній Раді України. Таким чином, технологічно можна було провести більшість депутатів. На практиці, виборчі блоки утворювали, об'єднуючись певними програмовими засадами. Користуючись цим, кандидати-мажоритарники також виставляли свої програмові засади блоку, що їх висунув.

Система пропорційних виборів при змішаній виборчій системі дозволяла партіям та блокам пройти у Верховну Раду, якщо вони отримували не менше 4 % підтримки виборців, що взяли участь у голосуванні.

У законі формувалася інститут громадського спостереження за виборами. Так, вперше громадські об'єднання могли мати офіційних спостерігачів. При цьому, політичні партії та блоки такого права не мали. Щоправда, й широкіх прав і повноважень спостерігачі не мали [16, ст.30].

Гарантії діяльності самих кандидатів закріплювалися виборчим законом: їх не могли звільнити з роботи, притягнути до відповідальності, призвати на службу в армії, надавали право безкоштовного проїзду громадським транспортом, тощо. Парадоксальним на сьогодні нюансом є те, що кандидат отримував заробітну плату за рахунок коштів, виділених на організацію та проведення виборів. Розмір зарплати встановлювала і обчислювала ОВК [16, ст.27]

У виборчій агітації кандидати мали бути вже більш відповідальними. Так, впроваджувалися певні обмеження на розміщення матеріалів в ЗМІ, проте, як бачимо з передвиборчих агітаційних документів, партії знаходили вихід – випуск своїх власних газет, що обходився дешевше [5]. Також, кандидатам вперше у парламентському законі було заборонено використовувати адмінресурс в своїй передвиборчій діяльності [16, ст.35].

Голосування виборців проходило у рекордно великий обсяг часу: з 7.00 до 22:00. Закон зазначає процедурну складову організації та порядку голосування, що, власне, стало новацією [16, ст.39].

Потрібно зазначити, що норму дострокового голосування було прибрано із виборчого процесу, як таку, що була недієвою. Це ми можемо бачити, аналізуючи попередні і даний виборчий закон. До того ж, ця норма могла використовуватися у зловживанні виборчими правами громадян, наприклад, подвійного голосування чи неособистого, тощо. Вперше в Законі було передбачено так зване «позитивне» голосування: у бюлетені виборець не викреслював інших кандидатів, аби залишити одного (якого він підтримував), а робив позначку «плюс» або іншу, що виражало його волевиявлення.

Обраним в межах ТВО вважався кандидат, що набрав відносну більшість голосів. Потрібно вказати, що повторне голосування за законом проводилося в межах виборчого округу, однак, при цьому, закон не вказував умов проведення такого голосування. Приміром, у 2012 р. було введено таке поняття – понад 50 % дільниць в межах округу визнали голосування недійсним. У законі з'явилася норма, яка вбачала відповідальність за порушення виборчого законодавства, а також зберігання виборчої документації [16, ст.43, ст. 52-43].

Основними змінами у виборчому законі 2001 р., який був прийнятий до чергових виборів 2002 р. стали деталізація документів, за якими можна проголосувати [13, ст.2]. Ще однією важливою новацією виборчого законодавства стала регламентація порядку висування кандидатів: позбавлено права висування виборцями та трудовими колективами. Натомість, було введено право кандидата на самовисування. Остаточо прибрана норма збору підписів для реєстрації кандидатів [13, ст.38].

Інститут спостереження за виборами зазнав доповнень у своїй діяльності. Офіційні спостерігачі набули прав і повноважень, а партії і кандидати відтепер змогли мати своїх спостерігачів [13, ст.60].

До складу окружних виборчих комісій обов'язково (за наявності відповідних подань) включаються представники партій (блоків), які подолали чотиривідсотковий бар'єр на попередніх виборах народних депутатів України, та партій, які у поточному складі Верховної Ради мали свої партійні фракції (фракції блоків). Інші партії до складу комісії включаються шляхом жеребкування. До складу дільничної виборчої комісії обов'язково (за наявності відповідних подань) включалися по одному представнику від партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу та кандидата у депутати, зареєстрованого у відповідному одномандатному окрузі.

Потрібно відзначити, що залишення попередньої виборчої системи позитивно впливало на виборчі комісії – члени комісій допускали менше порушень, ніж було раніше [88].

Таким чином, аналізуючи нормотворчий процес 1990–2004 рр. можна дійти висновків, що закон змінювався і залежав від політичної ситуації в Україні. Важливим аспектом цього «перехідного етапу» від радянської ілюзії демократії до справді перших демократичних виборів став пошук оптимальної виборчої системи.

Вивчений досвід українського законодавства допомагає у широкому плані розуміти основні проблеми і прогалини виборчого закону, з метою подальшого їх усунення.

2.2. Трансформації системи парламентських виборів (2005-2020) рр.

Новий етап української нормотворчої діяльності виборчого законодавства починається після «Помаранчевої Революції» у 2005 рр. із

прийняттям нового виборчого закону, який суттєво відрізнявся від попередніх актів.

Для українського політикуму важливо було повернути довіру до інституту виборів, а тому законодавство мало більше залучати громадян до виборчого процесу, звідси зростає роль інформаційного забезпечення виборів, а також принципи відкритості і прозорості на яких будується виборчий процес.

Так, новий виборчий закон парламентських виборів 2004 р., по суті, продовжував видозміну законодавства про вибори Президента України. Одним цікавим нововведенням стала спроба чітко встановити обов'язкове положення ідентифікації політичної реклами на телебаченні. Зокрема, мова йде про обов'язкову демонстрацію замовника цієї реклами.

Іншим, не менш вагомим, доповненням стало обмеження журналістів на власні коментарі щодо виборів – журналісти при висвітленні цієї теми повинні були об'єктивно та неупереджено ставитися до всіх суб'єктів виборчого процесу [28, ст.68]. Так, навіть коментар чи обговорення програми кандидата чи партії стало вважатися політичною агітацією. Проте, ця норма закону не може мати однозначного тлумачення: не було визначено поняття «новини», «інформаційного повідомлення» та чіткої межі між «політичною рекламою» та «агітацією». Закон також вперше встановлював квоту на політичну рекламу, що транслюється на радіо та телебаченні. Відтак, час відведений на політичну рекламу, не може бути вище ніж 20 % обсягу мовлення протягом доби [28, ст.68].

Стосовно самої політичної реклами, законодавець обмежив розміщення такої реклами в одному блоці з комерційною чи соціальною рекламою. У частині агітації вводилася норма, що стосувалася екзит-полів: результати опитування виборців щодо їх волевиявлення під час голосування повинні були

зберігати таємницю голосування виборців і не могли бути оприлюднені до закінчення голосування [28, ст.70].

Значним нововведенням став перехід від змішаної до пропорційної системи, за якою всі 450 народних депутатів України обиралися в ЄВО. Таке нововведення передбачало балотування кандидатів виключно від партій чи блоків і обмежувало право громадян на балотування в незалежності від політичних сил. Варто додати, що таке обмеження суперечило міжнародному праву щодо виборів громадян (Документ Копенгагенської Ради від 29.06.1960).

Вперше Верховна Рада обиралася не на чотири роки, а на п'ять. Також потрібно згадати про зниження прохідного бар'єру для розподілу депутатських мандатів – від чотирьох до трьох відсотків.

Пізніше, була прийнята поправка у закон, яка дозволила вносити виборців у списки або інші зміни в день голосування, в тому числі відкріплення від основного місця голосування. Власне такий підхід, хоч і є зручним для виборців, але разом з тим, створює хаос в неконтрольованих і без того списках виборців.

За новою редакцією Закону про вибори народних депутатів України ОВК вперше набули статусу юридичних осіб. Відповідно, тепер до них було закріплено принцип юридичної відповідальності членів комісій і запроваджувався принцип юридичної відповідальності членів цих комісій. Враховуючи недоліки президентських виборів 2004 р., коли склад виборчих комісій був чисельним, максимальну кількість членів окружних виборчих комісій було обмежено 18 особами [28, ст.27].

Отже, зміна виборчої системи та деякі правки у законодавстві створили умови для проведення більш демократичних та якісних виборів. Важливим досягненням стало скасування мажоритарної виборчої системи на

парламентських виборах, яку нарікали корупційною через можливий підкуп виборців кандидатами. Ще одним вагомим фактором стало те, що ця система надавала змогу деяким кандидатам впливати на рішення виборчих комісій.

У продовженні теми виборчого процесу парламентських виборів, варто згадати, що сам процес виборів за всі роки мав одну єдину проблему – формування списків виборців. Фактично, парламентські вибори 1990, 1994, 1998, 2002 і 2006 рр. проводилися за «хаотично» сформованими списками виборців, які формували виборчі комісії на підставі даних, переданих від ОМС. Враховуючи численні рекомендації та звернення міжнародних організацій, а також велику увагу суспільства, у лютому 2007 р. депутати ухвалили Закон України «Про державний реєстр виборців».

Створення державного реєстру виборців сприяло систематизації даних громадян, шляхом включення їх до єдиного електронного реєстру. Розпорядником реєстру стала ЦВК, територіальні підрозділи – регіональні підрозділи адміністрування реєстру, утворювалися в кожній області, АР Крим, містах Києві та Севастополі. При цьому, при кожній райдержадміністрації створювався орган ведення реєстру, на який покладалися функції обліку виборців. Тепер кожного виборця закріпили за виборчою адресою – місцем де територіально проживає виборець і в межах якого округу голосує та місцем голосування – виборчою дільницею, де кожний виборець здійснює своє волевиявлення. Місце голосування можна було змінювати у законному порядку, про що в реєстрі робився відповідний запис [36].

Перед парламентськими виборами 2012 р., 17 листопада 2011 р. з прийняттям нового закону було змінено виборчу систему в цілому. Зміни відобразилися і на виборчому процесі. Власне, за цим законом проводилися вибори народних депутатів 2012, 2014, 2019 рр. та проміжні вибори у 2015, 2016 і 2020 рр.

Серед основних змін – повернення до змішаної виборчої системи: 225 депутатів обиралися шляхом мажоритарної системи, а 225 – пропорційної [14, ст.2]. Відповідно, тепер знову поверталася стара процесуальна норма стосовно висунення кандидатів: від політичних партій та шляхом самовисунення в межах ОВО та від політичних партій в межах ЄВО. Слід звернути увагу, що з прийняттям нового виборчого закону, процесуально зникла норма утворення передвиборчих блоків політичних партій. Офіційно – через те, що існування політичних блоків не виправдало сподівання і не принесло позитивного результату та очікувань виборців. Фактична причинна – побоювання особисто президента В. Януковича та його оточення, що таким чином, опозиційні політичні сили могли утворити впливову парламентську опозицію та, створивши коаліцію, претендувати на формування уряду [89].

Існуванню блокової системи слід віддати належне – через таку систему, маленькі політичні сили, хоч і перебуваючи у зв'язку із великими, але все таки потрапляли до парламенту. Зокрема, переглянувши агітаційні матеріали виборчих блоків 2006–2007 рр. можна чітко прослідити об'єднання маленьких партій із великими у виборчих блоках. Наприклад, такі політичні блоки як Наша Україна – Народна Самооборона, Блок Юлії Тимошенко, Блок Юрія Кармазіна, Блок Литвина та ін. надавали маленьким партіям із регіональною підтримкою можливості увійти на велику політичну арену [4].

Продовжуючи аналіз виборчого закону, потрібно також говорити про збільшення прохідного бар'єру партій з 3 % до 5 % відсотків від загальних голосів виборців. Тобто, така система не давала можливості маленьким політичним силам увійти у парламент, а відкривала широкі можливості до розподілення виборчої квоти великим партіям [15, ст.96].

Не менш важливим, особливо для депутатів які балотуються в межах мажоритарних округів, стало питання про формування виборчих округів –

визнання їхніх меж. Із позитивного – визначення меж відбувалося не за 90, а за 175 днів, що значно посилювало позиції кандидатів. Округи, відтепер, утворювалися в межах адміністративно-територіального поділу, а кількість відхилення кількості виборців, що може голосувати в межах округу, зросла з 10 % до 12 %, що, у свою чергу, створювало можливості для розподілу округів для зручності окремо взятих кандидатів [15, ст.18].

Стосовно виборчих дільниць, то важливим стало зменшення граничної кількості виборців з 3 тис. до 2,5 тис. Така зміна більш якісно дозволила організувати роботу виборчих комісій. Введено було також норму про тимчасові закордонні виборчі дільниці, що позбавляло можливості політичних партій впливати на дипломатичні відомства шляхом формування складу комісій виключно з можливостей наявності осередків партії [15, ст.29].

Незначних змін в організації виборчого процесу зазнали виборчі комісії. До їх складу відтепер обов'язково входили по одному представнику парламентських фракцій, а шляхом, шляхом жеребкування, включалися представники від політичних партій – учасників виборчого процесу. До складу ДВК могли за жеребкуванням входити й представники кандидатів, що балотувалися в межах ОВО. Новизною виборчого закону, що зберігається й досі, стала можливість ротації членів комісій, шляхом подання заміни від суб'єкту виборчого процесу. Важливо, що слід згадати – процедура прийняття рішень: закон встановлював, що рішення виборчої комісії приймаються більшістю від складу комісії, а не присутніх на засіданні. При цьому, у день голосування та на засіданні з підрахунку голосів – двома третинами від складу комісії [15, ст.33].

Реєстрація кандидатів у новому виборчому процесі здійснювалася не ОВК, а ЦВК. Цікавою особливістю стала можливість висунення кандидата одночасно і в партійному списку, і в межах ТВО [15, ст.52-53]. Пізніше,

Конституційний Суд визнаватиме цю норму такою, що порушує рівність виборчого права і скасує її [51]

Невеликих, але важливих змін зазнав порядок голосування, як невід'ємна складова виборчого процесу. Наприклад, тепер підприємство-виготовлювач бюлетенів було зобов'язане проставляти номер виборчої дільниці та ТВО на кожному бюлетені. Також потрібно було отримувати довідку від лікаря і повідомляти комісію про голосування за місцем перебування у разі такої потреби. Ця норма дозволяла уникнути зловживань із «голосуванням на дому» з боку виборців або кандидатів [15, ст.85-86].

Також слід згадати про зміни, що регулюють оскарження результатів голосування. Зокрема, розширювався перелік осіб дії, рішення чи бездіяльність яких можна було оскаржити – офіційні спостерігачі, довірені та уповноважені особи, кандидати. При цьому, закон обмежує право спостерігачів оскаржувати дії, рішення чи бездіяльність інші суб'єктів виборчого процесу (пізніше у 2014 рр. це обмеження було зняте) [15, ст.108-109]. Власне, така практика унеможлиблювала для суб'єктів виборчого процесу оперативно реагувати на порушення і за можливості вживати заходів з їх усунення, що надавало можливості оскаржувати результати голосування через судову систему, але фактично без доказової бази.

В цілому, цей закон є доволі цікавим з огляду на виборчий процес як складову. З одного боку, він може бути оцінений позитивно: були уточнені важливі аспекти, що на практиці попередніх років потребували більш детального тлумачення. З іншого боку – можна зрозуміти, що він готував виборчу систему чітко під партію влади і не надавав реальних рівних можливостей усім суб'єктам виборчого процесу.

На сьогодні – цей закон чинний у положеннях, що регламентують проведення проміжних виборів. В усіх інших положеннях закон не чинний у зв'язку із прийняттям ВКУ.

Підводячи підсумки, слід наголосити на ключовій проблемі процесу парламентських виборів – відсутність чіткої регуляції законодавства та вже згадувана проблема стабільності виборчого закону понесли за собою значні нормотворчі процеси, які, здебільшого, на відміну від виборів президента, не вдосконалювали інститут виборів та власне законодавчу базу, а створювали більш вигідні умови для певних політичних сил.

У сучасних умовах ця проблема фактично вирішена із прийняттям ВКУ, але існує ризик внесення змін до кодексу напередодні наступних парламентських виборів, що фактично нівелюватиме виборчу реформу. Ще одним важливим аспектом є сама конституційна реформа, мова йде про зменшення кількості депутатів Верховної Ради та зміну адміністративно-територіального устрою, що активно обговорюється у суспільстві.

Також важливим експериментом буде на наступних виборах голосування за відкритими виборчими списками в межах пропорційної виборчої системи, що очікувано принесе нові виклики і завдання для вдосконалення виборчого процесу. Однак, не зважаючи на це, проаналізувавши виборче законодавство, можна говорити про тривалі пошуки виборчої системи. На мою думку, такою оптимальною системою в сьогоднішніх умовах є пропорційна виборча система з трьох відсотковим бар'єром із проведенням попереднього праймерізу політичних партій. Впровадження такої системи дозволило б провести і «політичну реформу», суть якої полягає у чіткому аналізі діяльності політичних партій та позбавлення ліцензій партій-проектів, які фактично вже давно не існують (В Україні зареєстровано понад 350 політичних партій, при тому, що у виборах беруть участь не більше 30 політичних сил). Тому, питання

вдосконалення виборчого закону, що регулює виборчий процес, а з ним системи виборів є актуальним і потребує подальшої дискусії для врахування усіх пропозицій та ідей, що позитивно вплинуть на розвиток інституту виборів як народного волевиявлення в Україні.

РОЗДІЛ ІІІ. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Розвиток публічного управління на місцях, його вдосконалення, впровадження нових стандартів та, головним чином, забезпечення у оновленні правлячих еліт саме місцевої влади, її перезавантаження з метою надати більше можливостей бути обраним молодим, енергійним та новим місцевим політикам є одним із найважливіших завдань сучасного політикуму. Така еволюція, прогресія у суспільстві стала основною прерогативою у реформуванні виборчого законодавства на сучасному етапі.

Як наслідок, значної ваги у розвитку виборчого процесу в Україні набувають місцеві вибори. Місцевими виборами називають вибори до органів місцевого самоврядування: депутатів обласних, районних, міських, сільських, селищних рад та міських голів (мерів). Не слід забувати, що вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим та вибори голів Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій є також різновидами місцевих виборів.

Особливої актуальності це питання набуло із започаткуванням у 2014 р. реформи децентралізації в Україні – передачі ширших повноважень з центральної влади на місця. Відтак, важливим стало формування нової виборчої системи, яка більше відповідала вимогам реформи. Важливими особливостями проведення виборів на місцях є нестабільність виборчої системи та широкий вплив на виборчий процес місцевих еліт.

У розділі зосереджено увагу на дослідження розвитку виборчого процесу від початку проголошення незалежності до прийнятого у грудні 2019 р. Виборчого кодексу України

3.1. Становлення системи місцевих виборів (1990-2004)

Наприкінці існування УРСР, інститут народовладдя зазнав активних змін що заклало фундамент для майбутніх перетворень, які ми можемо помітити у сьогоденні [17, с. 23]. Деякі науковці відстоюють думку, що виборчі закони є не стабільними, оскільки вони приймалися кожного разу перед місцевими виборами. Однією із причин такої регулярності законів є відсутність уніфікації за різновидами виборів – президентськими, парламентськими та місцевими [74, с.35]. Досліджуючи проблеми періодичної зміни законів про вибори і, як наслідок, зміни у виборчому процесі науковці зауважували, що дані процеси були зумовлені необхідністю вдосконалення виборчої системи та відповіддю на тогочасні політичні потреби [73, с.58].

Можемо прослідкувати цікаву особливість: не дивлячись на реалії тогочасної законодавчої доктрини, виборчий закон проголошував низку принципів місцевого самоврядування – «народовладдя, законність, самостійності і незалежності рад народних депутатів у вирішенні питань місцевого значення, виборності рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування, їх підконтрольності, підзвітності і відповідальності перед населенням» [40].

Перші вибори до місцевих рад проводилися одночасно із виборами народних депутатів УРСР і були призначені на 4 березня 1990 р., де планувалося обрати 308 тис. місцевих депутатів. Для організації проведення перших місцевих виборів було сформовано 5,5 тис. ОВК, до складу яких увійшли 172 тис. чоловік, а також створено 10,9 тис. ТВК у розрізі адміністративно-територіального поділу. Важливо зазначити, що під час підготовки до виборів були проблеми щодо формування виборчих комісій у регіонах, реєстрації кандидатів у депутати, не дотримання принципу альтернативності обрання кандидата від трудового колективу тощо. Цікаво, що

для вирішення цих проблем, вирішили «посприятити» зі сторони ОМС: проводили роз'яснювальні бесіди у об'єднаннях громадян, допомагали кандидатам у реєстрації та організації їхніх зустрічей із виборцями, надавали рекомендації виконавчим комітетам щодо повний і всебічний обліку виборців та передачу всієї необхідної документації для проведення виборів, тощо.

Право на обрання мали громадяни, яким на момент виборів було 18 років [11, ст.3] – у місцевих виборах ця норма була сталою, так само щодо обмежень виборчих прав осіб, які мали психічні відхилення, були визнані судом недієздатними, чи перебували у місцях позбавлення волі або у місцях примусового лікування згідно рішення суду. Голосування відбувалося таємно, у закритих виборчих кабінках.

Як і сьогодні, для належного функціонування виборів утворювалися виборчі округи, які відштовхувалися від кількості наявного населення на кожній території. Ще однією важливою особливістю цих виборів було право ОМС на утворення виборчого округу. В цьому випадку, вибори у таких місцях проходили за загальним списком кандидатів у депутати всіма виборцями, що проживали в межах такого округу [11, ст.16].

Для належного та якісного проведення виборів утворювалися ВД. Щоправда, на жаль, законодавець у 1989 р. не передбачив визначення, що таке виборча дільниця. Рішення про утворення ВД приймалися на рівні відповідних рад або їх президій, в тому числі утворювалися виборчі дільниці і у військових частинах. Цікавою особливістю саме перших місцевих виборів стала норма утворення ВД за 2 місяці до дня виборів. Кількість виборців, які могли голосувати на виборчій дільниці була тотожною у законах про вибори Президента УРСР та народних депутатів Верховної Ради УРСР. Доповненням до інших виборчих законів стала норма отримання ВД нумерації у межах району, міста, району у місті [11, ст.18].

Закон встановлював систему виборчих комісій шляхом утворення обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських, окружних (ОВК) та дільничних (ДВК) виборчих комісій [11, ст.19]. Кількість членів комісії по кожному з її видів визначалася окремо: обласна, Київська та Севастопольська міські – від 15 до 19 осіб; районна, міська та районна у місті – від 13 до 17 осіб; селищна, сільська – від 9 до 13 осіб. Повноваження та функції виборчої комісії окремо визначалися законом.

Також мали місце окружні виборчі комісії. Окружні виборчі комісії, як і дільничні виборчі комісії утворювалися відповідним рішенням органів місцевого самоврядування не пізніше 25-го дня після оголошення виборів. Склад окружної виборчої комісії міг складати від 9-13 членів. Висування осіб на кандидатів окружних комісій здійснювалося за таким же принципом, що і в дільничні виборчі комісії – особу мав делегувати трудовий колектив, організації, заклади освіти, збори виборців тощо. Термін повноважень такої комісії тривав протягом 5 років [11, ст.20-21].

Принцип делегування членів комісій усіх рівнів залишався однаковий. За організацією діяльності виборчої комісії відповідали голова, заступник голови та секретар. Вони обиралися на першому засіданні виборчої комісії. Рішення комісії вважалося правомочним, якщо на ньому були присутні не менше двох третин від загально складу комісії. Ухвалення рішень комісією приймалося більшістю голосів членів комісії присутніх на засіданні. Не менш цікавим нововведенням у законодавстві було право члена комісії на окрему думку, яка викладалася у письмовому вигляді і прикріплювалася до протоколу засідання комісії [11, ст.27].

Одним із основних завдань ДВК було формування списку виборців. Він формувався по кожній виборчій дільниці та підписувався Головою виборчої комісії та секретарем. Забезпеченням обліку виборців займалися відповідні

виконавчі комітети місцевих рад, які передавали до ВД відомості про осіб, що проживали на відповідній території в межах дільниці. У свою чергу, командири військових частин передавали відомості про осіб, які перебували у військових частинах та членів їхніх сімей. ВД, які були утворені у лікарнях або інших лікувальних закладах, на суднах, що перебували в день виборів у плаванні, формували свої списки виборців на основі тих даних, які були надані їхніми керівниками. До виборчого списку включалися всі громадяни Української РСР, які досягли на день виборів 18 років, проживали в територіальних межах ВД і мали право брати участь в голосуванні, тобто не були визнані недієздатними [11, ст.29-30].

Законодавець передбачив можливість виборця ввести себе у список виборців у разі його відсутності в ньому. Для цього потрібно було прийти із документом, що посвідчував особу до ДВК в період з дня оприлюднення цих списків і до дня голосування, подати відповідну заяву виборчій комісії, яка приймала таке рішення або відхиляла його [11, ст.85].

Якщо з діяльністю і порядком формування дільниць особливо важкого нічого немає, то з кандидатом у депутати до місцевих рад все складніше. Висування кандидатів у депутати тривало протягом одного місяця, розпочиналося за три місяці до дня виборів, але закінчувалося за два. Таким чином, надаючи можливість кандидату проводити передвиборну кампанію протягом одного місяця. Порядок висування визначався окремою нормою закону і передбачав можливість бути висунутим на зборах (конференціях) трудових колективів, з'їздах/пленумах громадських об'єднань, на загальних зборах виборців за місцем проживання згідно пропозицій громадських селищних, сільських, вуличних, квартальних, дільничних, домових комітетів [11, ст.33].

Особа, яка хотіла стати кандидатом вважалася висунутою, якщо за неї проголосувало більше половини учасників зборів або засідання громадської організації. На засіданні складався протокол зборів, який протягом трьох днів направлявся до відповідної виборчої комісії. Рішенням комісії повідомлялося кандидата про його можливість участі у виборах. Реєстрація кандидатів здійснювалася відповідною виборчою комісією за поданням трудових колективів, громадських організацій тощо. Зареєструвати було можливим будь-яку кількість кандидатів в депутати. Головна умова – кількість кандидатів має перевищувати кількість мандатів, щоб таким чином створити рівну конкуренцію. Процедура реєстрації кандидатів визначалася законодавцем окремо [11, ст.33-34].

Після здійснення реєстрації виборча комісія повинна була оприлюднити повідомлення про реєстрацію такого кандидата із зазначенням його ПІБ, дати народження, посади (яку особа займала на той момент), партійної приналежності, місця роботи, а також місця проживання. Разом із отримання відповідного посвідчення кандидата, особа також отримувала право на безоплатний проїзд у громадському транспорті в межах свого виборчого округу [11, ст.34].

Кожна особа, яка отримала статус кандидата у депутати могла мати до трьох довірених осіб, що допомагали під час передвиборчої кампанії, здійснювали агітацію, організацію зустрічей, офіційно представляли його інтереси у державних органах та серед громадськості, а також у виборчих комісіях. Обрані кандидатом особи повинні були зареєструватися у відповідній виборчій комісії для отримання посвідчення. Строк повноважень довіреної особи закінчувався після встановлення результатів виборів по його виборчій комісії [11, ст.38].

У день голосування виборці могли проголосувати на ВД, яка була відкрита для цього з 7:00 до 20:00. Процедура голосування мала бути таємною, тому проходила у спеціальних місцях. В той час, закон встановлював, що виборчі скриньки повинні розташовуватися у приміщенні так, щоб виборець спочатку здійснив волевиявлення у виборчій кабінці, а потім опустив бюлетень у виборчу скриньку. При цьому і скриньки, і кабінки мали бути в полі зору членів ДВК. Не менш цікавою і незвичною сьогодні особливістю виборів була можливість проведення попереднього голосування, у разі якщо виборець звернувся до членів комісії із таким проханням. Така можливість надавалася тим особам, хто у загальний день голосування не міг взяти участі у виборах [11, ст.45-46].

ДВК відповідала за організацію і проведення голосування, забезпечення його таємності. Як і сьогодні, перед початком голосування усі виборчі скриньки перевірялися, пломбувалися та опечатувалися головою комісії. Кожна людина мала право голосувати лише особисто, право голосувати за інших, у тому числі членів родини, не надавалося. Виборець, отримував свій бюлетень на підставі документу, який підтверджував його особу, про що робилася відповідна відмітка у списку виборців [11, ст.47].

Також у цьому законі була присутня норма, яка передбачала, що у разі неможливості прибути на виборчу дільницю у зв'язку із здоров'ям, то члени дільничної виборчої комісії могли організувати такий особі голосування на дому. Виборчі бюлетені мали заповнюватися виключно у спеціальних кабінках для голосування. Виборець, який не міг за станом здоров'я самостійно заповнити бюлетені, мав право попросити потрібної допомоги будь-якої іншої людини окрім членів ДВК. Система голосування передбачала цікаву на сьогодні річ – голосування не «за», а «проти»: виборець викреслював у виборчому

бюлетені всіх кандидатів проти яких він голосував, після чого бюлетень мали опустити у виборчу скриньку [11, ст.47].

О 20:00 ВД закривалася для голосування і розпочинався підрахунок голосів. Підрахунок усіх голосів відбувався окремо по кожному виборчому округу і по кожному кандидату в депутати. Виборчі скриньки, разом із закритими конвертами, які були передані виборчій дільниці завчасно, розкривалися після того, як голова комісії оголошував закінчення голосування. Перед відкриттям скриньок і конвертів усі невикористані виборчі бюлетені підраховувалися та погашалися ДВК. Після чого комісія за списком виборців мала встановлювати явку і починала підраховувати виборчі бюлетені, що знаходилися у виборчих скриньках [11, ст.48-49].

Недійсними визнавалися бюлетені невстановленої форми, та ті, у яких було залишено більше 1 кандидата, а під час виборів депутатів за загальним списком, яких при голосуванні залишено кількість кандидатів, яка перевищує кількість депутатських мандатів у відповідній раді.

Результати після підрахунку голосів на ВД вносилися до протоколу, який повинен був складатися окремо по кожному виборчому округу. Такий протокол мали підписати усі члени комісії. Після чого вся інформація передавалася до ОВК, яка контролювала точність внесених даних та оформлювала свій протокол, в якому ставили підписи усі члени комісії, після чого протокол направляється в обласну. Особа або кандидат вважалася переможцем, якщо отримувала більше половини голосів виборців, що взяли участь у волевиявленні. Законодавець встановлював правову можливість визнання виборів такими, що не відбулися. Такими могли бути вибори, в яких взяли участь менше половини виборців, що проживали в межах територіальних округів або в разі вибуття інших кандидатів у зв'язку з чим, їхня загальна кількість становила менше від кількості в межах відповідного округу [11, ст.49].

Результати виборів по виборчому округу публікувалися ОВК не пізніше як на п'ятий день після виборів. У випадку, коли балотувалося більше 2 кандидатів і жодного з них не було обрано, законодавцем передбачалася можливість повторного голосування. У зв'язку з цим окружна виборча комісія приймала рішення про повторне голосування по цих двох кандидатах [11, ст.51].

Розвиток демократичних процесів передбачав змінення і законодавчої бази в Україні, її вдосконалення та уніфікацію із суміжними законами. Введення нового закону про місцеві вибори відбувалося одночасно із підготовкою до проведення виборів депутатів Верховної Ради України [10]. Цей закон став першим НПА незалежної України, який регулював проведення місцевих виборів.

Порівнюючи закони 1989 р. і 1994 р. можна помітити суттєві позитивні відмінності, що свідчили про зростання законодавчої думки в Україні. Так, закон деталізував вимоги до тих осіб, хто міг бути обраний головою міської ради в частині вікового цензу: для кандидатів у голови обласних, Київської та Севастопольської міських рад – не молодше 30 років, для кандидатів у голови в інші ради – не молодше 25 років [10, ст.2]. Варто підкреслити, що в жодному НПА, виступі чи будь-якому іншому документі не зустрічається аргументація впровадження такого вікового цензу.

Важливою суперечністю нового закону була спроба законодавця розширити кількість акторів виборчого процесу – зазначалося, що у день голосування на ВД могли бути присутні не більше одного представника від суб'єкта висунення кандидата, в той самий час, закон дозволяв бути присутнім офіційним спостерігачам іноземних держав [10, ст.8]. Суперечність полягає у тому, що законом не визначено правовий статус цих осіб і, відповідно, така суперечність нівелює інститут громадського спостереження за виборами,

оскільки такі особи з правом присутності були позбавлені можливості реального спостереження і фіксування порушень. Водночас, законодавець визначав можливість комісії позбавляти права присутності цих осіб на засіданні або під час голосування.

У новому законі закріплювалися різновиди чергових та позачергових місцевих виборів [10, ст.9]. При цьому, в інших НПА відсутня норма, яка б регулювала підстави призначення позачергових виборів.

Змін зазнали і поняття стосовно діяльності виборчих комісії. Так, новизною визначення у системі виборчих комісій стала уніфікація обласних, міських, районних, сільських та селищних комісій на територіальні – ТВК. При цьому була переглянута кількість членів ДВК в бік її зменшення [10, ст.13, ст.16].

Право висування кандидатів у новому законі відтепер належало і політичним партіям (мова йде про наявні місцеві осередки). В цьому випадку, вводилося поняття грошової застави за реєстрацію кандидатів у виборах і умови її повернення. Водночас було уведено підписний лист для кандидатів у голови обласних, районних та міських обласного підпорядкування та республіканського значення міст. Кількість підписів регулювалася законом – не менше 1 % від усіх виборців територіального округу, але не більше граничних норм, зазначених у законі [10, ст.26-27].

Аналізуючи видозміну виборчого процесу, слід врахувати, що законом було зобов'язано голову ДВК вести облік виборчих бюлетенів. Таке законодавче положення у разі зіставлення номерів дозволяє прослідкувати і визначити волевиявлення конкретного виборця, що суперечить принципам проведення таємних виборів, на засадах яких функціонує цей закон [10, ст.32].

Стосовно кандидатів, діяла раніше встановлена привілея в частині недоторканості кандидата: неможливості притягнення його до кримінальної

відповідальності чи будь-якої іншої відповідальності без згоди ТВК [10, ст.36]. Новизною виборчого закону були деякі обмеження щодо проведення агітації, наприклад, в державних установах, а також заборона виготовлення чи поширення матеріалів, що дискредитували інших кандидатів. В організації голосування особливих змін не було, але вводилася норма опускання контрольного листа у опломбовану та перевірену скриньку перед початком голосування [10, ст.40-41].

Порівнюючи нормотворчі акти, що регулювали виборчий процес не можна не згадати про перше календарне врегулювання усіх виборчих заходів, що процесуально передбачало проведення організаційних заходів, заходів матеріально-технічного забезпечення, консультаційно-методичних та пропагандистських заходів, що утворюють виборчий процес [43]. По-суті, такі заходи є аналогом сучасного календарного плану, який розробляє ЦВК сьогодні.

Також вперше на рівні закону були затверджені форми виборчих документів та інших суміжних речей, пов'язаних із виборчим процесом. Цікавим фактом є те, що дозволялося друкувати список кандидатів на зворотному боці бюлетеня із позначкою «Продовження списку на звороті» [48].

Законотворча діяльність потребувала вдосконалення виборчого закону. Так, 14 січня 1998 р. було прийнято новий закон про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів.

Основними змінами у виборчій системі з прийняттям цього законодавчого акту стало врегулювання особливостей проведення виборів до різних рад. Ключова новизна полягала у запровадженні мажоритарної виборчої системи відносної більшості. Закон закріплював дві системи різновидів виборчих округів – багатомандатні (вибори місцевих рад, за яких переможцями було стільки кандидатів, скільки мандатів) і одномандатні (вибори голів рад за

яких переможцем ставав кандидат, який відносно інших набрав більшу кількість голосів) [12, ст.2-4]. З логіки прийняття такого положення, законодавець надавав право кандидатам на самовисунення [12,ст.7]. Таким чином, закон створював більше можливостей реальним лідерам суспільної думки на місцях, а не політичним партіям і, водночас, зберігаючи конституційні права громадян, зберігав таку можливість з висунення через політичні партії.

Важливо відмітити, що з прийняттям у 1997 р. Закону «Про Центральну виборчу комісію», відтепер саме вона на основі своїх повноважень постійно діючого органу, а не Президія Верховної Ради, стала відповідальною за організацію та проведення виборів. Більше того, саме ЦВК очолила систему усіх виборчих комісій з усіх виборів [12,ст.13]. Цікаво, що у самому законі положення, які стосувалися діяльності ЦВК відображено не було, що дозволяє нам говорити про наявну правову колізію.

В день голосування, виборчі комісії працювали з 7:00 до 22:00 [12,ст.39], а спосіб голосування змінювався із голосування «проти» на голосування «за». Тобто, замість викреслювання кандидатів «проти» яких голосував виборець, потрібно було поставити позначку у квадраті напроти прізвище кандидата, «за» якого голосує виборець. Також, у виборчому бюлетені з'явилася графа «не підтримую жодного кандидата» [12,ст.40].

Потрібно додати, що у 1998 р. в Україні проходила адміністративна реформа, що вплинула на межі ТВО, основних розпорядників виборчого процесу. Власне, існувала потреба у проведенні низки змін у виборчому законодавстві у зв'язку із прийняттям такої реформи [26].

Наступні зміни місцевого виборчого законодавства відбуваються до виборів 2002 р., в основному вони стосувалися регуляції виборчого процесу. Зокрема, зменшується термін для складання списків виборців з 45 до 30 днів, а положення закону, що стосувалися протоколу про підрахунок голосів

доповнювалися нормою, яка встановлювала потрібну кількість примірників цих протоколів [27].

Цікавим прецедентом є рішення КСУ стосовно участі у місцевих виборах осіб, що не проживали на певній території. Норма закону забороняла таким особам балотуватися, однак у 2003 р. таке положення було визнане неконституційним і дотепер, кандидатом може бути особа, яка відповідає законним вимогам на будь-якій території України [50].

Приділимо увагу проведенню виборів депутатів Верховної Ради АР Крим. Особливо цікавим фактом є те, що вибори до 1995 р. в АР Крим відбувалися не за національним законодавством, що фактично є унікальним випадком. Далі, у 1995 р. все-таки було прийнято Закон України, який регламентував проведення виборів у АР Крим. Цей закон був чинний до 2005 р. Найголовніше, що про нього слід сказати – він не містив практично жодних відмінностей від іншої законодавчої бази в Україні, а мета його існування – компроміс на подолання сепаратистських тенденцій, що мали міст у 1992-1995 рр.

Таким чином, розвиток законодавчої бази, що регулюють виборчий процес на початковому етапі є першою спробою до проведення в Україні місцевих виборів на загальноєвропейських принципах відкритості, прозорості і публічності. Цей нормотворчий процес став важливим досвідом для формування наступного законодавства і уніфікації виборчої процедури в майбутньому.

3.2. Еволюція виборчої системи місцевих виборів (2005-2020 рр.)

Вирішення конституційних проблем із статусом АР Крим, утвердження інституту місцевого самоврядування, потребували певної, нової уніфікації виборчого законодавства. Так, у 2004 р. було прийнято новий закон, що

регулював виборчий процес до органів місцевого самоврядування. На відміну від попередніх актів, цей закон визначав проведення виборів до ВР АР Крим.

Серед процедурних новацій, можна виділити застосування пропорційної виборчої системи для виборів обласних, районних, міських, районних в містах радах та Кримського парламенту. Зокрема, для виборів сільських і селищних рад залишалася мажоритарна виборча система відносної більшості [8, ст.2].

Перехід на пропорційну виборчу систему віддавав перевагу діяльності політичних партій чи їх виборчих блоків на місцях, а відтак посилював позиції політичних партій у впливі на регіональному рівні.

Головною особливістю закону 2015 р. стало запровадження пропорційної виборчої системи із закріпленням кандидатів за виборчими округами та мажоритарна виборча система для виборів депутатів селищних та сільських рад. Вибори міського голови проходили у містах до 90 тис. виборців – відносної більшості, а в містах більше 90 тис. виборців – абсолютної (якщо кандидат не набрав 50 % + 1 голосів – проводилося повторне голосування з винесенням двох кандидатів, що набрали найбільшу кількість голосів) [9, ст.3]. Таким чином законодавець вирішив обмежити вплив політичних партій на власний партійний список: визначальним фактором потрапляння кандидата у раду, було не його прохідне місце у списку, а його результат, який він напрацював на власному виборчому окрузі і приніс у загальний результат партії. Саме так формувався внутрішньопартійний рейтинг, який враховувався при розподілі виборчої квоти: у партіях, що подолали прохідний бар'єр 5 % – перший номер у списку, проходив автоматично, а інші ставали депутатами за своїх рейтингом, що мав перевищувати загальнопартійний показник.

Законодавство зберігало визначення видів виборів на чергові, позачергові, повторні та проміжні. У 2015 р. з реформою децентралізації

виникають нові місцеві ради – об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) до яких проводяться перші місцеві вибори.

Важливо, що закон детально уточнював про право голосу на місцях за територіальною ознакою проживання. Наприклад, чітко встановлював, що право голосу на виборах до Київської міської ради мають усі кияни, що проживають у Києві (мають виборчу адресу), Верховної Ради АР Крим – відповідно усі, хто мають таку виборчу адресу у Криму [8, ст.3].

Строки призначення місцевих виборів регулювалися і становили: призначення виборів не менш як за 100 днів, а початок виборчого процесу розпочинається не менш, як за 90 днів до дня голосування у відповідно до закону 2004 р. [8, ст.15]. Закон 2010 р. ці строки звужував – не менш ніж за 60 днів до дня виборчого процесу вибори призначаються і не менш як за 50 днів розпочинається виборчий процес. За законом 2015 р. вибори призначаються не менш як за 90 днів до дня голосування, а виборчий процес розпочинається не менш як за 60 днів. Строки проведення перших місцевих виборів складають: не раніше 70 днів для призначення виборів до дня голосування і не раніше ніж за 50 – початок виборчого процесу. Таку видозміну строків виборчого процесу можна пояснити тим, що саме від строку залежить тривалість усіх передвиборчих заходів, а отже і час на здійснення усіх виборчих процедур потребує відповідної підготовки. Проте не має однозначної думки щодо тривалості строків виборчого процесу [66] .

Кількісний склад рад, тобто кількість депутатських мандатів, теж зазнавав змін і мав тенденції до зменшення. Відтак, у законі 2004 р. кількість депутатів у радах була від 12 до 150 депутатів, а в законі 2015 р. - від 12 до 120 депутатів.

Важливою проблемою стало питання формування виборчих округів, зокрема у законі 2015 р. зустрічається така норма, що пов'язана із подекуди

нерівномірно-розподіленими округами. Власне, враховуючи особливості виборчої системи, деякі округи залишилися без своїх депутатів у відповідних радах.

Формування виборчих комісій, зокрема ТВК і ДВК, дещо відрізняється. Так, суб'єктами подання на утворення ТВК у законі 2004 р. були виключно політичні партії – учасники виборчого процесу, по одному представнику яких включаються у склад комісії. При цьому, якщо кількість партій становила більше ніж 15 – включення відбувається шляхом жеребкування [9, ст.21]. Виборчі процедури 2010 р. та 2015 р. передбачали обов'язкове включення у ТВК представників депутатських фракцій (за поданням) утворених у Верховній Раді поточного скликання та шляхом жеребкування усіх інших партій. Строк повноважень членів ТВК – 5 років [9, ст.22].

Формування ДВК здійснювалося аналогічним шляхом як і ТВК, але у законі 2015 р., додатково суб'єктами подань виступають кандидати на посаду сільського/селищного, міського голови, представники яких входили у склад комісії за результатами жеребкування.

Кандидатами в депутати на місцевих виборах могли бути громадяни України, що мали право голосу. Висунення кандидатів, окрім виборів депутатів сільських/селищних рад, здійснювалося виключно через політичні партії, а до сільських/селищних рад була можливість самовисування. Кандидати на посади міського, сільського або селищного голови могли висуватися партіями або самовисуванням. Умовою реєстрації за законом 2004 р. були наявні підписи на підтримку кандидата. Наприклад, для балотування у сільську раду потрібно було зібрати 10 підписів, на підтримку партії – 1 тис. підписів, а на посаду міського голови Києва – щонайменше 300 [8, ст.42]. Пізніше була лише одна умова – сплата грошової застави, яка для кожного виду виборів і об'єкту кандидатування визначалася окремо [38, ст.40] У законі 2004 р. було

встановлено, що висування може здійснюватися через виборчі блоки. Вже у 2010 р. така норма зникає.

Потрібно зазначити також про доступ до виборчих дільниць: законодавство 2004 р. регламентувало графік роботи з 7:00 до 22:00, водночас у 2010 р. і 2015 р. цей графік переглянуто у звичні нам рамки з 8:00 до 20:00.

В основному, аналізуючи основні зміни нормотворчого процесу виборчого законодавства, можна виділити важливі аспекти: закони України про вибори мають спільні риси у часових рамках. Здебільшого, зміни у виборчому процесі на місцевих виборах полягають у бажанні політичних сил, які мають вплив на прийняття нових виборчих НПА, голосувати такі законодавчі проєкти, які будуть зручні їм зважаючи на регіональну політику і підтримку на місцях так і політичної ситуації в країні в цілому.

Отже, аналізуючи виборчий процес місцевих виборів 1990–2020 рр., можемо зробити висновки, що відсутність сталої культури голосування, проведення інформаційно-роз'яснювальних комунікаційних кампаній для виборців, низький рівень підготовки (особливо в малонаселених пунктах) членів виборчих комісій та в цілому не висока компетентність кандидатів на місцевих виборах дають поняття охарактеризувати чинний виборчий процес як перехідний від пострадянського до європейського рівня. Так, з кожним роком, ми бачимо все більше вдосконалення процедури проведення виборів. На думку численної групи експертів ця тенденція є позитивним рушієм перезавантаження політичних еліт.

ВИСНОВКИ

Становлення ефективної виборчої системи – довготривалий процес. Впродовж майже 30 років розбудови української держави йшов пошук формування оптимальних виборчих систем для обрання Президента України, депутатів парламенту та депутатів місцевих органів самоврядування.

Окремі питання формування та еволюція виборчої системи в Україні стали темою багатьох передвиборчих дискусій, дослідженні науковцями з різних галузей і достатньо широко висвітлена у ЗМІ. Однак, комплексного історичного аналізу становлення та еволюції виборчого процесу в Україні проведено не було.

Особливостями становлення виборчої системи в Україні стали відсутність стабільного законодавства в умовах переходу від радянської системи виборів до демократичної, пошуки нової моделі виборчої системи, постійна критика виборчого процесу.

Зокрема, після прийняття Конституції України у 1996 році постала проблема змін та уніфікації законодавства про вибори. Відтак, виток вагомих змін у законодавстві відбувається протягом 1996–2007 р. У цей період з'являється Центральна виборча комісія (1997 р.), Державний реєстр виборців (2007 р.); відбувається трансформація Закону України «Про вибори Президента України», Закону України «Про вибори народних депутатів України» та законодавства, що регулює місцеві вибори.

В результаті проведеного дослідження з'ясувалися характерні риси виборчого процесу. Виборча система в Україні на кожних виборах парламентарів та місцевих депутатів зазнавали змін. Натомість виборча система президентських виборів була сталою і не змінювалася. Усі зміни законодавства президентських виборів були пов'язані виключно із процесом: зміною строків, умовою реєстрації, розвитком органів управління виборчого процесу та власне

закону. Тому стабільність виборчої системи дала чіткі результати для формування інституту Президента України. На президентських виборах виборча система абсолютної більшості голосів – переможцем стає кандидат, що набрав 50 % + 1 голосів виборців, а при повторному голосуванні – система відносної, простої більшості. Щоправда, не контрольований на першопочаткових етапах свого становлення виборчий процес призвів до політичної кризи у 2004 р. і проведення т. зв. «третього туру», що з одного боку є не зовсім юридичним аспектом, а з іншого – виступило каталізатором вдосконалення виборчого закону.

На парламентських виборах використовувалися різні підходи. Мажоритарна виборча система – депутати обиралися за системою відносної більшості голосів (такою системою послуговувалися у 1990, 1994, 1998 роках); пропорційна виборча система – за розподілом виборчої квоти від партій в залежності прохідного бар'єру (три, чотири або п'ять відсотки голосів) використовувалася у 2002, 2006 та 2007 роках. Змішана виборча система – 50 % парламенту обирається за пропорційною, а 50 % – мажоритарною виборчою системами (такою системою користувалися у 2012, 2014 та 2019 роках). Суперечність та протиборство політичних партій так і не дали змоги визначитися, стосовно виборчої системи. Примітно, що мажоритарна виборча система не розглядається оптимальною для проведення будь яких виборів в Україні. Можна погодитися із тим, що вона відповідає принципам делегування і представництва, що є важливими для парламентських виборів. Однак, водночас, така система за роки існування себе не виправдала: високий ризик політичної корупції (підкупу виборців), використання адмінресурсу, який впливає на результат, відсутність механізмів ефективного контролю. Під час виборів до парламенту у 1998 р. до кінця своєї каденції у Верховну Раду України так і не обрався повний склад 450 депутатів. Пропорційна виборча система надає

можливість виборцям обрати депутатів одним списком. Зовні така система формування парламенту виглядає більш привабливою. Однак, неабиякий виклик цієї системи – «обрання всліпу»: партії самостійно визначають склад свого списку і у виборців не має можливості визначати поіменний партійний список. Вирішити цей недолік можна щонайменше двома шляхами: запровадити інститут попередніх виборів – праймеріз, безпосередньо у політичних партіях (виникає потреба у «інвентаризації» партії, їх членів та осередків – політична реформа), або видозмінити виборчу систему і зробити її пропорційною з відкритими списками, що власне і було зроблено з прийняттям Виборчого Кодексу України.

Місцеві вибори відбувалися за мажоритарною виборчою системою у 1990, 1994, 1998, 2002 роках, пропорційною виборчою системою у 2006 та 2010 роках і змішаною виборчою системою з урахуванням пропорційної виборчої системи із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами у 2015 році. Пропорційна виборча система на місцевому рівні теж виявилася неефективною, оскільки місцеву політику мають здійснювати громади, а не політичні партії. Пропорційна виборча із закріпленням кандидатів за округами система мала найбільшу оптимальність і за усунення певних недоліків не викликала суперечностей. Хоча і мали місце численні прецеденти після виборів 2015 року, коли у місцевих радах було декілька представників з одного округу, і жодного з іншого. Фактично, це питання вирішив Виборчий кодекс закріпивши систему, якою передбачено два-чотири мандати з одного виборчого округу. В цілому, місцеві вибори мали ще один глобальний виклик – відсутність контролю виборчого процесу Центральною виборчою комісією та багатоступенева паралельність виборів, яка обмежувала громадський контроль за процесом виборів і дозволяла територіальним виборчим комісіям, перевищувати у деяких питаннях повноваження, або в цілому порушувати

норми і терміни виборчого процесу. Для вирішення цієї проблеми слід підходити більш ретельніше до підготовки членів виборчих комісій і посилити координацію дій.

Вивчення становлення та еволюції виборчого системи в Україні за роки незалежності виявило низку суттєвих прогалин у законодавстві та самому інституті виборів, як такому.

Виборче законодавство, що регулює процес проведення виборів складає в своїй сукупності низку питань стосовно зрозумілості виборів як інституту. Априорі, інститут має бути сталим сформованим явищем. Однак характерною рисою виборчого процесу стала відсутність стабільності: практично під кожні вибори змінювалися не лише правові регулювання, норми та поняття, а відбувалися зміни строків і термінів проведення виборчих заходів, що не дозволяло якісно, а іноді вчасно у законний спосіб здійснити усі виборчі процедури. Наприклад, здійснити публічні закупівлі за умов проведення позачергових виборів чи якісно підготувати членів виборчих комісій.

Актуальною проблемою виборчих кампаній залишалася низька електоральна культура. Ні пасивні, ні активні суб'єкти виборчого процесу не ставилися до виборів як до важливого етапу циклічного періоду зміни політичних еліт. Яскравим свідченням цього став протестний потенціал українців, який вилився у дві революції – «Помаранчеву революцію» у 2004 році і «Революцію гідності» у 2013-2014 роках. Хоча, цих подій можна було уникнути маючи три речі: стабільну виборчу систему, чітку норму відповідальності за порушення виборчого процесу та інструменти народного ініціювання референдуму (плебісциту).

Ставлення електорату до виборів можна пояснити кількома причинами:

- по-перше, не бажання виборців приходити на виборчі дільниці, як прояв зневіри до системи виборів і інституту демократії або не розуміння ними

політичних процесів країни, що свідчить про низький рівень політичної культури;

- по-друге, неможливість виборців реалізувати свої пасивні виборчі права через закриту партійну систему в Україні і відсутність матеріальних ресурсів. Для вирішення цієї проблеми особливої актуальності набуває необхідність здійснення політичної реформи;

- по-третє, відсутність чіткого розуміння в українців можливості через шляхи прямої демократії вимагати здійснення від влади тих, чи інших дій чи прийняття рішень.

Для вирішення цих проблем можна запропонувати активізацію заохочення виборців здійснювати свої виборчі права шляхом подолання абсентеїстських настроїв у суспільстві, залучення максимальної кількості виборців. При цьому важливо пам'ятати, що вибори є правом, а не обов'язком і здійснювати заходи, які певною мірою обмежуватимуть права українців не можливо.

Виборча реформа мала б сприяти збільшенню можливостей виборців безпечно впливати на обраних представників. Вирішенню цієї проблеми мають сприяти: запровадження імперативного мандату, залучення до е-демократії та запровадження інституту народного волевиявлення – референдумів, що інституційно закріплено в Конституції України.

Суспільною потребою залишається проведення політичної або партійної реформи, яка полягала б у зміні філософії існування партій, джерел їх фінансування, довіри до них і як наслідок отримання нової якості політиків і політичних еліт. Фактично поряд із інститутом нової публічної політики має бути сформовано інститут нової державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні документи

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5225: Центральна виборча комісія, м. Київ. 1991-2013. - Оп. 3: Документи Всеукраїнського референдуму про результати підрахунку голосів Протоколи засідань, постанови, протокольні рішення ЦВК та документи до них. Стенограми засідань ЦВК

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5225. – Оп. 4: Протоколи засідань, постанови, протокольні рішення ЦВК та документи до них про вибори народних депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів Стенограми засідань ЦВК

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5225. – Оп. 1: Документи про реєстрацію претендентів на кандидати у Президенти України. Протоколи дільничих виборчих комісій, територіально-виборчих округів про підсумки голосування. Документи про встановлення результатів виборів (протоколи, рішення та акти територіальних виборчих комісій, заяви і скарги, що надійшли до комісій) Фінансові звіти про джерела надходження та витрачання коштів особистих виборчих фондів кандидатів у Президенти України, політичних партій, блоків тощо. Протоколи, постанови, протокольні рішення та стенограми засідань ЦВК, окружних виборчих комісій про результати виборів 2004 Документи з виборів Президента України 2004 року: Постанови ЦВК, протоколи дільничних виборчих комісій територіальних виборчих округів про підрахунок голосів на виборчих дільницях, протоколи територіальних виборчих комісій про підсумки голосування в межах територіальних виборчих округів. Фінансові звіти про

надходження та витрачання коштів особистих виборчих фондів кандидатів на пост Президента України 2010, 2014 Документи з виборів Президента України

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 327: Колекція документів з проведення виборів Президента України («Помаранчева Революція»). - Оп. 1. - Спр. 1: Протоколи територіальної виборчої комісії про підсумки голосування в межах територіального виборчого округу № 215; постанова територіальної виборчої комісії Деснянського району м. Києва виборчого округу № 216. 31 жовтня 2004 – 26 грудня 2004 р. – 29 арк.

5. ЦДАГО України. – Ф. 327. - Оп. 1. - Спр. 4: Агітаційні листівки, плакати, звернення кандидата у президенти України В. Януковича та інші пропагандистсько-агітаційні документи на його підтримку. 2004. – 65 арк.

6. ЦДАГО України. – Ф. 327. - Оп. 1. - Спр. 11: Друковані видання політичних партій, блоків, громадських політичних об'єднань. 04 квітня 2004 – 02 лютого 2005 р. – 163 арк.

2. Нормативно-правові документи

7. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

8. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України 1667-IV від 06.04.2004 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-15/ed20040406>.

9. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України 1667-

IV від 06.04.2004 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-15/ed20040406>

10. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад: Закон України № 3996-ХІІ від 24.02.1994. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8305-11/ed19891027>.

11. Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР: Закон УРСР № 8305-ХІ від 27.10.1989. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8305-11/ed19891027>.

12. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України № 14/98-ВР від 14.01.1998 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80>

13. Про вибори народних депутатів України: Закон України 2766-ІІІ від 18.10.2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14>.

14. Про вибори народних депутатів України: Закон України 4061-ВІ від 17.11.2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/>.

15. Про вибори народних депутатів України: Закон України 4061-ВІ від 17.11.2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/ed20111117>.

16. Про вибори народних депутатів України: Закон України 541/97-ВР від 27.09.1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/ed19891027>.

17. Про вибори народних депутатів України: Закон України № 3623-ХІІ від 18.11.1993. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12/ed19940316>.

18. Про вибори народних депутатів України: Закон України № 3623-ХІІ від 18.11.1993. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/ed19891027>.

19. Про вибори народних депутатів України: Закон України № 3623-ХІІ від 18.11.1993. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/ed19891027>.

20. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон УРСР № 8304-ХІ від 27.10.1989. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/ed19891027>.

21. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон УРСР №8304-ХІ від 27.10.1989. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/ed19921010>.

22. Про вибори Президента України: Закон України № 474-ХІV 05.03.1999. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14/ed19990305>.

23. Про вибори Президента Української РСР: Постанова Верховної Ради УРСР № 1299-ХІІ від 05.07.1991. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1299-12>.

24. Про внесення змін до деяких законів України щодо спостереження за виборчим процесом в Україні: Закон України № 2683-VIII від 07.02.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2683-19/ed20190228#n6>.

25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України № 1616-VI 21.08.2009. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-17/ed20090910>.

26. Про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»: Закон України №431-ХІV

від 16.02.1999 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431-14/ed19990321>.

27. Про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»: Закон України № 3014-III від 07.02.2002 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3014-14/ed20020212>.

28. Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»: Закон України 2777-IV від 07.07.2005. – Ст. 68. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2777-15/ed20050707>.

29. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України»: Закон України 1021-XIV від 08.09.1999. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-14/ed19991019>.

30. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо організації роботи виборчих комісій: Закон України № 1849-VI від 03.02.2010. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1849-17>.

31. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу: Закон України № 879-VII від 13.03.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-18/ed20140522#n6>.

32. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо забезпечення належної організації та проведення голосування: Закон України № 1276-VII від 20.05.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/ed20190228#n2>.

33. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо забезпечення належної організації та проведення голосування: Закон України № 317-VIII від 09.04.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20190228#n92>.

34. Про внесення змін до статті 24 Закону України «Про вибори Президента України» щодо зменшення мінімальної кількості членів дільничних виборчих комісій: Закон України № 1245-VII від 06.05.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/ed20190228#n2>.

35. Про внесення змін до статті 90 Закону України «Про вибори Президента України»: Закон України № 841-VII від 28.02.2014. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-18/ed20140522>.

36. Про Державний реєстр виборців: Закон України 698-V від 22.07.2007. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16/ed20070222>

37. Про доповнення до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР»: Закон України № 1639-XII від 09.10.1991. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1639-12/ed19911009>.

38. Про місцеві вибори: Закон України 595-VIII від 08.08.2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

39. Про місцеві вибори: Закон України 595-VIII від 08.08.2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

40. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР № 533-XII від 07.12.1990. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19901207>.

41. Про мови в Українській РСР: Закон УРСР №8312-11 від 28.10.1989. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19910705>.

42. Про організацію та забезпечення виборів Президента Української РСР: Постанова Президії Верховної Ради УРСР № 1371-XII від 30.01.1991. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1371-12>.

43. Про план заходів щодо підготовки і проведення виборів депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад: Постанова Президії Верховної Ради України № 4057-XII від 31.03.1994 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4057-12>.

44. Про Президента Української РСР: Закон УРСР 1295-XII від 05.07.1991. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12>.

45. Про призначення чергових виборів Президента України № 1214-VI від 01.04.2009. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1214-17>.

46. Про проголошення незалежності України. Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1991. - № 38. - С. 502.

47. Про проекти законів України про вибори Президента України: Постанова Верховної Ради України № 220-XIV 03.11.1998. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-XIV>.

48. Про форми виборчих документів та зразок виборчої скриньки по виборах депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад: Постанова Президії Верховної Ради України № 4063-ХІІ від 05.04.1994 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4063-12/ed19940405>.

49. Про Центральну виборчу комісію: Закон України 733/97-ВР від 17.12.1997. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733/97-%D0%B2%D1%80/ed19990305>.

50. Рішення від 23.10.2003 № 17-рп/2003 Конституційний Суд України визнає не конституційною норму ч. 3. ст. 30 Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 року № 14/98-ВР. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-03>.

51. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2012 від 05 квітня 2012 року справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи). Справа № 1-15/2012. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-12/ed20200116>.

52. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2005 від 24 березня 2005 року у справі за конституційними поданнями Харківської обласної державної адміністрації та Харківської обласної ради про офіційне тлумачення положень пункту 4 частини третьої статті 56, пункту 2 частини першої, частини п'ятнадцятої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» (справа про вибори Президента України). Справа № 1-7/2005. - [Електронний

ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-05/ed20071001>.

53. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 17 Закону України «Про вибори Президента України» та Постанови Верховної Ради України «Про призначення чергових виборів Президента України» № 10-рп/2009 від 12 травня 2009 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-09/ed20090611>.

3. Наукові праці

54. *Sokala A.* Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych / *A. Sokala, B. Michalak, P. Uziębło.* - Warszawa: Lex; Wolters Kluwer Polska, 2013. – 381 s.

55. *Бевз Т.* Трансформації виборчої системи в умовах української політичної дійсності / *Т. Бевз* // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень І. Ф. Кураса. – 2010. – С. 6–17.

56. *Богашева Н. В.* Еволюція виборчого законодавства України (1989-2006 роки): Деякі аспекти / *Н. В. Богашева, Ю. Б. Клочковський, Л. В. Колісецька*; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут виборчого права. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – 146 с.

57. *Бучин М.* Порівняльний аналіз основних виборчих систем: проблема вибору оптимальної моделі виборчої системи для України у плані дотримання демократичних принципів виборів / *М. Бучин, І. Федорій* // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць]. – 2009. – Вип. 21. – С. 58 – 62.

58. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні [Текст]: монографія / М. А. Бучин; Національний університет «Львівська політехніка». – Л.: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 359 с.

59. Виборчі системи з відкритими списками: в пошуках оптимальної моделі для України / Д. Ковриженко, С. Савелій, Ю. Шипілова; Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) в Україні. - Київ: Міжнародна фундація виборчих систем в Україні, 2017. - 71с.

60. Ворона П. Суспільні ризики проведення місцевих виборів за пропорційною системою за відкритими партійними списками: державно-управлінський аспект / П. Ворона // Публічне адміністрування: теорія та практика. - 2015. - Вип. 1 (13). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_1_12.

61. Галус О. О. Становлення і розвиток інституту виборів в Україні. / О. О. Галус. // НТУУ "КПІ". Університетські наукові записки. – 2013. – №4. – С. 36 – 41.

62. Зелінська М. Етапи трансформації інституту президентства в Україні / М. Зелінська // Політичний менеджмент. - 2010. - № 1. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/PoMe_2010_1_9.pdf.

63. Коротка Н. Ф. Історіографія причин достроковості президентських виборів в Україні 1994 р. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т. 7 (9) / Матеріали міжнародної наукової конференції "Українська історіографія на рубежі століть". - Кам'янець-Подільський: Оліум, 2001. - С. 760/

64. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004 рр.) / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. - 2005. - № 3. - С. 28-41.

65. Кармазіна М. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9022/14-karmazina.pdf?sequence=1> (дата звернення: 13.04.2020)

66. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство / Ю. Б. Ключковський; Національний університет «Києво-Могилянська академія». - К.: Час Друку, 2011. – 132 с.

67. Ключковський Ю. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія / Ю. Ключковський. - К: Ваіте, 2018. – 908 с.

68. Ковальчук О. Закон України «Про місцеві вибори»: недоліки та шляхи вдосконалення / О. Ковальчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. - 2017. - № 865. – С. 557 – 562.

69. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDLAD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. - 3-є вид., випр. і доповн. - Київ: Логос, 2016. - Ч. 1. – 500 с.

70. Корж І. Вибори в незалежній Україні / І. Корж // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – С. 93–95.

71. Костецька Л. Порівняльний аналіз виборчих систем / Л. Костецька // Теоретичні та прикладні питання державотворення. - 2017. - Вип. 20. – С. 93 – 104.

72. *Левенець Ю. А.* *Виборчий процес: міфи і реалії* / Ю. А. Левенець. – К: Бланк-Прес, 2006. – 180 с.

73. *Мочков О. Б.* *Нормативно-правове забезпечення безпосередньої демократії на місцевому рівні в Україні (еволюція системи місцевих виборів і референдуму)* / О. Б. Мочков // *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* – 2016. – № 4. – С. 56–63.

74. *Наход М. А.* *Деякі проблемні питання проведення якісних місцевих виборів за новим виборчим законом: науково-практичний аспект* / М. А. Наход, Ю. О. Хромова // *Державне будівництво.* – 2015. – №4. – С. 25-37.

75. *Нестерович В. Ф.* *Конституційно-правова характеристика хронології проведення виборів у сучасній Україні* / В. Ф. Нестерович // *Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління.* - 2019. - № 2. – С. 121 – 143

76. *Парламентські вибори 2012 року в Україні, Наукові дослідження* / Ред. кол. Левенець Ю.А., Майборода О.М., Кармазіна М.С. та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 364 с.

77. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.

78. *Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року* / За ред. М. С. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 400 с.

79. *Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України* / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 454с.

80. *Райковський Б. С.* Вибори та виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства [Текст]: дис ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Б. С. Райковський; Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. - Миколаїв, 2008. – 192 с.

81. *Словська Є. І.* Накази виборців як форма правового зв'язку між виборцем і депутатом / Є. І. Словська // Реферативний журнал. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 121–125.

82. *Смолінська Д. В.* Еволюція виборчого законодавства в Україні / Д. В. Смолінська // Scientific researches and their practical application. Modern state and ways of development. – 2014. – № 1. – С. 17-28.

83. *Турчинов К. О.* Окремі питання законодавчого забезпечення виборів Президента України / К. О. Турчинов // Університетські наукові записки. - 2016. - № 4. – С. 25 – 30.

84. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 368 с.

85. *Хома Н. М.* Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект): Автореф.дис ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Н. М. Хома; Львівський державний університет ім. Івана Франка. – Львів, 1998. – 16с.

86. *Чернишевич О. В.* Передумови становлення інституту президентства в Україні: історичний аспект / О. В. Чернишевич // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2015. – Вип. 32. – 123 с.

87. *Шведа Ю.* Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні: монографія / Ю. Шведа. – Львів, 2010. – 462с.

88. *Яковлева Н. І.* Динаміка змін системи виборів народних депутатів України / Н. І. Яковлева // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2017. – С. 6 – 17.

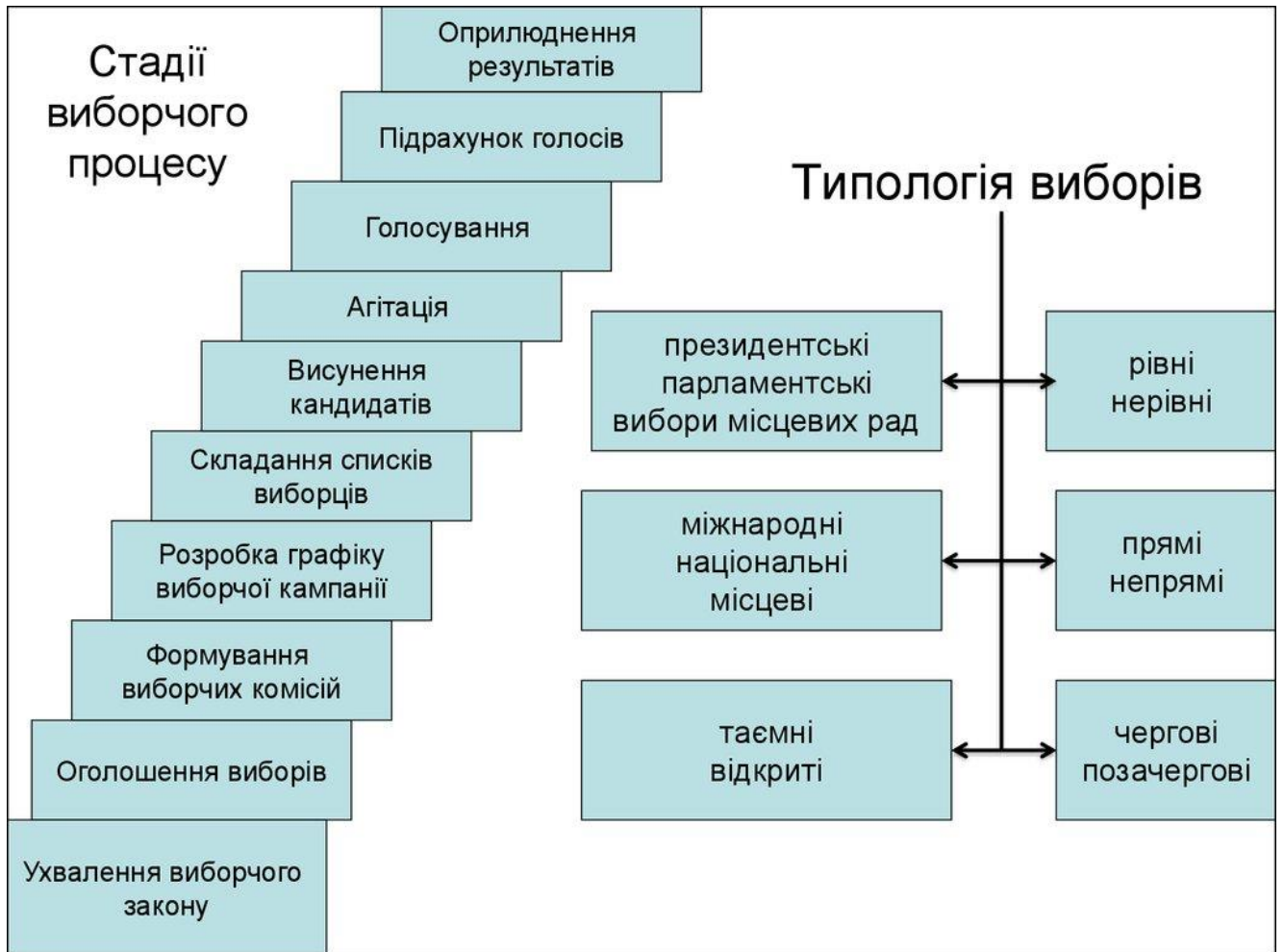
89. Блоки більше не підуть до Верховної Ради? // Deutsche Welle. – 2011. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://bit.ly/2YVUOn0>.

4. ФІЛЬМИ

90. Дорога на банкову/Сперцпроект «ТСН»: «1+1 медіа» - Вип. 2 – 2019.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Стадії та типологія виборчого процесу

Додаток 2. Циклічність виборчого процесу

